

Het beloofde land

Ina Boudier-Bakker

bron

Ina Boudier-Bakker, *Het beloofde land*. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam z.j. [1903]

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/boud007belo01_01/colofon.php

© 2017 dbnl / erven Ina Boudier-Bakker

Proloog.

Aan den rand van de hei lag het Heihuis; gebeukt door de rukwinden, die aanloeden over de verre heivelden, gegeeseld door sneeuw en hagel, gezengd door de brandende zon, die gloeiend de hitte deed opslaan van den gebarsten grond.

Sinds overoude tijden had het Heihuis daar gestaan in de norsche eenzaamheid van de verre hei, en van vader op zoon hadden de Bags het bewoond.

Het was een geslacht, afgescheiden van de overige bevolking; afstammend van eenmaal beruchte vrijbuiters, had zich in hen bewaard het oude, vurige bloed; waren de Bags kernachtiger, slechter, krachtiger, sluwder, grooter, zelfs in hun ondeugden; edelmoediger, fierder... de Bags, frisch van lichaam,

met den eigenaardig scherp gesneden roofdierkop, en zware bewegelijke kaak.

Zwervers waren zij eenmaal, en onrustig, ongedurig waren zij gebleven, zelfs toen zij reeds grondbezit hadden in het dorp en te Boge; te ongedurig om lang te blijven op één plaats, verdwenen ze soms tijden lang, huis en hof overlatend aan onderhoorigen.

Hun vrouwen zochten ze op hun zwerftochten in verre streken; altijd had een vreemde vrouw, langer en forscher van bouw dan de vrouwen uit het dorp, als meesteres geleefd op het Heihuis.

Het was het eigenaardige van hun geslacht, dat zij zich zoo weinig hadden vertakt; bijna altijd was de eenige zoon meester gebleven op het Heihuis.

Van oudsher had een band bestaan tusschen de Bags en de boeren; dat volk, apathisch, lui, ledig den tijd slijtende in armoede, maar aanhangend met blinde trouw dengene, aan wien ze zich eens hadden gehecht; het was een trouw, overgeleverd van geslacht op ge

slacht; het was het onwillekeurig eischen van diensten soms, en het even onwillekeurig gehoorzamen daaraan.

De oude Martin Bag, de grootvader van Jelle Bag, legde, door in zijn ouderdom te huwen met de dochter van een rijken boer uit Boge, den grondslag tot 't landbezit van zijn geslacht. Sinds dien behoorde de uitgestrekte 'Klove' aan de Bags.

Er was één Bag geweest, verschillend van de overigen; deze Eli, de zoon van Martin, stond als een geheel aparte figuur tusschen zijn geslacht. Als de dorpers hem zagen gaan, lang, bleek, met den eigenaardigen Bagkop, maar zonder het kenmerkend scherpe, bijna wreede, verzonken in zijn droomerijen, met vreemde, starende oogen, ontweken ze hem schuw; hem vrezend in hun duister bijgeloof, om zijn volkomen eenzaam bestaan; waar hij leefde, geheel verzonken in zijn arbeid, het navorschen van natuureigenschappen met zonderling onbeholpen werktuigen.

Zijn zoon was Jelle Bag. Misschien was

nooit echter Bag geboren, de oude natuur zijner vaderen krachtiger in zich.

Hij breidde de 'Klove' uit, en beheerde den allereersten tijd het goed scherpzinnig en nauwkeurig. Evenals al de Bags laat getrouwd, vierde hij in zijn jonge jaren al zijn dolle lusten bot, maar de boeren hielden van hem, ontzagen en vreesden hem; een vrees om al de geruchten die van hem gingen, waarvan niemand het ware wist; en ze hingen hem aan, om zijn groote, bijna kinderlijke vroolijkheid, en ruwe goedhartigheid.

De vrouw van Jelle Bag kwam zelden in het dorp; zij was een kleine vrouw, met een kinderlijk gezicht, stil en teruggetrokken; bij de boeren kwam zij nooit, zooals Jelle. Die was bij hun feesten, zat bij hen, en praatte en dronk met de mannen, en schertste zijn ruwe scherts met de vrouwen; en zij hadden hem lief! Als hij aankwam, liepen ze aan hun deur, en riepen hem vroolijke groeten toe, en hij schreeuwde terug met zijn luide, lachende stem, die ver in 't rond klonk. In de tijden van strenge vorst, als ellende en

gebrek het dorp teisterden, liet Jelle Bag groote hoeveelheden levensmiddelen komen uit de stad. En het was een van de eerste en sterkste indrukken die de kleine Eli, hun zoon, behield van zijn vader: zooals hij eens was komen aanrennen met zijn wagen, zijn reuzengestalte rechtop, schreeuwend en lachend met zijn door veel dronkenschap gevlekt rood gelaat; en de mannen juichten en lachten; en de vrouwen trokken angstig hun kinderen uit den weg voor zijn woeste vaart, en de honden blaften, en sprongen tegen den wagen op. En midden in het dorp, in al dat rumoer, hield hij stil, en zijn frissche stem overklonk alle geluid, terwijl allen om hem heen drongen en hij, tusschen hen staande, de spijzen uitdeelde aan ieder met een goedgehartig woord en ruwe grappen.

Eli vergat dit nooit, het was het prachtige, het grootsche, dat hij behield in zijn kinderverbeelding, en zoo bleef hij zijn vader zien in een glorie. Maar Maria Bag zag men bij die gelegenheden nooit.

Zij was het kind van rijke pachters bij Brogs; zonder liefde was zij de vrouw geworden van Jelle, omdat het haar in Brogs verveelde; uit een soort vreesachtig ontzag had zij zich aangetrokken gevoeld tot dezen man, die haar waarlijk liefhad met al de ongedurige heftigheid van zijn natuur, al den hartstocht van zijn wenschen en begeeren. Maar eenmaal in het eenzame Heihuis, waar zij zich ongelukkig voelde, met een man die haar angst en wrevel tegelijk gaf, berouwde haar iederen dag meer haar huwelijk; en niet kunnende waardeeren zijn groote liefde voor haar, trok zij zich van hem terug, stootte hem af met scherpe, bitse woorden.

Jelle Bag was niet heel fijngevoelig; als ze hem buitengewoon ergerde, voer hij driftig tegen haar uit, tot zij bevend van angst en toorn wegliep; dan gaf hij zich over aan drinkgelag, om zoo gauw mogelijk zijn ergernis te vergeten.

Maar bij Maria steeg de wrevel tegen haar man; zij had niet in zich wat de vorige vrouwen der Bags hun booze luimen had doen

verdragen: een groote liefde, en dit was, wat Jelle Bag noodig had.

Toen het kind, Eli, opgroeide, werd Jelle voor een poos kalmer; hij hechtte zich sterk aan zijn zoon, en trok hem geheel tot zich; hij begon hem mee te nemen op zijn tochten te paard, en overnachtte dan dikwijls in een verre hoeve.

Dikwijls ook nam Jelle hem mee naar de hut van Adam Feke, midden op de hei; en Eli zag altijd met verwondering naar dien kleinen grijzen man, die uren lang met zijn vader kon praten. Als hij alleen was met Adam, speelde deze voor hem op zijn fluit, maar als Jelle kwam, hield hij op; want Jelle zei lachend, dat hij die fluit niet hóóren kon. Dan liet Adam het, want Eli merkte toen al, dat Adam nooit iets weigerde aan zijn vader.

Het was een sterke, hechte vriendschap van de twee mannen, sinds hun kinderjaren; een gehechtheid van den ouderen Adam aan Jelle, dien hij bewonderde als zijn meerdere in kracht, en liefhad met een fijngevoelige

toegevendheid om zijn onbesuisde goedhartigheid, zijn weinig verstandelijk doorzicht bij zijn groot kinderlijk hart.

Het was een vriendschap, nooit veranderd of verminderd; toegenomen nog in de jaren toen Jelle al lang meester was op het Heihuis en Adam woonde in zijn eenzame hut op de hei.

De ouderen van het dorp herinnerden zich den tijd, toen Adam Feke en zijn broeder Geert smids waren in Boge; dat hun werk, vooral dat van Adam, al het werk in den omtrek overtrof. En zij wisten te vertellen, dat Adam Annelies Bruis liefhad sinds zij kinderen waren, en in dien zomer, dien iedereen zich herinnerde, toen de hitte zoo groot was, dat alle gewas verschroeide, zou Annelies de vrouw worden van Adam Feke.

Het ware van wat toen gebeurd was, wist alleen Jelle Bag. In die dagen zat Adam veel in zijn werkplaats; nog laat in den nacht zag men zijn licht branden. En terwijl zijn hart was vervuld van Annelies, legde hij die liefde in zijn werk; en hij zocht en zocht altijd

weer naar een manier, dat aan het blanke staal een eigenaardigen glans zou geven; hij zag in zijn geest de voorwerpen, die hij maken zou, en het zou alles spreken van zijn liefde voor Annelies.

Maar in dien tijd, als Adam arbeidde, was Geert bij Annelies, en langzaam ontstal hij Adam haar liefde. Adam wist niets - hij arbeidde. En eindelijk vond hij het; maar nòg zei hij het niet aan Annelies; hij wilde haar verrassen, tot haar gaan en zeggen, dat zij het was, die dit in hem had gewrocht.

Toen onverwachts op een avond liep hij uit zijn werkplaats, met het eerste, pas voltooide stuk werk, naar haar huis, waar hij haar dacht, of hem wachtende - en vond hen beiden, Geert en Annelies.

Adam sprak niet; hij stond daar lang en stom, en zag hen aan met scherpe oogen; en hij deed niet, wat het allereerste oogenblik in hem opbruiste: op zijn broeder aanvliegen en hem wegschoppen uit dat huis, waar hij hem laag had beroofd van alles -

hij bedacht, dat zij niets meer van hem was nu - en hij zweeg en zag hen aan, terwijl alles in hem stierf.

Eindelijk keerde hij zich om, en ging terug naar zijn werkplaats... en zat daar den ganschen nacht, en alleen de oude trouwe dingen van werk zagen zijn smart.

Den volgenden dag waren Geert en Annelies weg; Adam sloot de smidse en ging wonen in de eenzame hut, midden op de hei, ver van de menschen. Zijn werk raakte hij niet meer aan. Annelies was de ziel geweest van alles, zijn werk, zijn leven - en zij had alles in hem gedood. En hij leefde voort, een vroeg oude man, stil, verloren. De boeren waren gewend hem te zien rondzwerven, uren ver over de hei, of te hooren den klagenden toon van zijn fluit. Bijna nooit kwam iemand in zijn hut, alleen aan Jelle Bag had hij zich vaster gehecht, als 't eenige wezen, dat hij liefhad, en dikwijls, als heftige woorden waren gevallen op het Heihuis, ging Jelle Bag naar de hut van Adam Feke, en bleef daar verscheidene dagen.

Maria scheen hieraan gewend. Heel in 't begin zag men haar soms op den weg staan en uitzien, als Jelle met het kind weg was; later nooit meer. Maar dikwijls, ook als Jelle Bag thuis was, reed zij in den wagen naar Brogs, en bleef langer dan een week weg.

Eli bleef teer en fijngebouwd. Als Jelle voorbijstoof met het kind voor hem op 't paard, deed het denken aan een klein wit vogeltje tegen zijn breede borst.

Eéns ging een gerucht door het dorp, dat Maria Bag van haar man was weggevlucht - het kind had zij achtergelaten, uit angst, dat Jelle anders haar schuilplaats zou opsporen... De oude Rosa vertelde het, bleek en bang, vrezend den terugkeer van haar meester... Maar laat in den avond hoorde het volk op den weg een dollen hoefslag, en aan hun deuren gesneld, zagen zij Jelle Bag, voorbij-stuiven op zijn groote zwarte merrie. Hij leek dronken, en hing diep over den hals van het paard, dat hij onophoudelijk spoorde; en bij het evenlichtschijnsel van een lan-

taarn, zagen zij zijn gelaat verwrongen, met strakke oogen staren in den duisteren avond.

Den volgenden dag vonden boeren hem op den weg bij Boge, bewusteloos, met een wond aan het hoofd. Blijkbaar was hij in zijn blinde drift van 't paard geslagen. Zij namen hem op en gingen Adam Feke waarschuwen, die het dichtst bij woonde; en de mannen zagen met verbazing, hoe de tengere, schijnbaar krachteloze oude man, de reuzengestalte van Jelle Bag op zijn armen beurde, en naar zijn hut droeg.

Toen hij genezen was, woonde hij weer in 't Heihuis, alleen nu met Rosa, die voor 't kind zorgde, en een knecht.

Hij kwam toen zeer zelden meer in het dorp; als hij er kwam, zat hij ineengezakt op zijn stoel, naar alles vragend, vrijgevig, goedhartig als altijd, langzamerhand zelfs terugvindend zijn vroegere ruwe scherts, maar een wrak van wat hij ééns geweest was; - zich mateloos overgevend nu aan zijn oude kwaal, dronkenschap, leek hij met zijn waggelenden gang, gebogen rug, en een uitdruk-

king van zorg op zijn rood, gevlekt gelaat, een oude man.

Voor den kleinen Eli kwam nu de tijd, die een grooten invloed had op zijn karakter voor heel zijn leven. In het sombere Heihuis, met zijn bijna altijd dronken vader, begonnen in dien tijd dingen zich voor 't eerst helder af te teekenen in zijn kinderbegrip. Al het vroegere, de tijd toen zijn moeder nog op het Heihuis was, en een zekere beschaving en weelde daar heerschten, de heerlijke lange tochten met zijn vroolijken vader te paard, bleef hem bij als iets moois; hij was toen nog te klein om de dagelijksche twisten van zijn ouders op te merken, of er onder te lijden.

Het werd nu iets anders. Tusschen dagenlange verwaarloozing kwam soms bij zijn vader de plotselinge behoefte op, hem te liefkoozen, hem bij zich te hebben. En Eli behield deze oogenblikken altijd in zijn herinnering; hij zag zijn vader de kamer uitkomen en om hem roepen; als Eli dan gauw kwam aanloopen, tilde hij hem op, en nam hem

mee naar zijn kamer, zette hem op zijn schoot, en vertroetelde en kuste hem; zoo'n heelen dag dan hield hij hem bij zich, vertelde hem de eene geschiedenis na de andere, voortdurend drinkend, tot hij eindelijk dronken insliep.

Dan sloop Eli weg; hij was nooit bang voor zijn vader, want Jelle Bag zou hem, zelfs in zijn buien van dronkemanswaanzen altijd ontzien; en hij bleef van hem houden, als 't eenige wezen dat er was om lief te hebben.

Zijn grootste vreugd was Adam Feke; als hij kwam op 't Heihuis, speelde hij met Eli, vertelde hem verhaaltjes, leerde hem knutselen, en nam hem soms voor een paar dagen mee naar zijn hut. Toen reeds viel het Eli op als iets buitengewoons, hoe groot de liefde en eerbied waren, waarmee Adam zijn vader altijd bejegende, of van hem sprak.

In dien tijd begon het kind zijn moeder te missen; de herinnering aan haar was te flauw, dan dat hij naar haar kon verlangen om haarzelfs wil; maar hij zag, dat andere

kinderen een moeder hadden, die voor hen zorgde; Rosa zorgde voor hem, maar hij voelde instinctmatig, dat dit iets anders was.

Hij werd een heel gevoelig, teer kind, lastig, in zichzelf gekeerd, heerszuchtig, door Rosa toegegeven in al zijn grillen; uiterst kwetsbaar, met een voor zijn leeftijd buitengewoon scherpe opmerkingsgave; een kind, geschapen om gekoesterd te worden, met een groot verlangen naar liefde-geven en liefde-ontvangen. Een onvriendelijk woord van iemand kon hem dagen lang die persoon doen ontwijken, en het duurde heel lang eer hij het vergat.

Naarmate hij ouder werd, waren de dronken vlagen van Jelle Bag voor Eli een groter pijniging. Niet, dat hij in zijn kinderbegrip dronkenschap iets slechts of verachtelijks kon vinden, maar het woeste getier, de ruwe woorden, de afwezigheid dan van alle goedhartigheid, die anders Jelle Bag bléven kenmerken, waren hem een hel van ellende. En in de goede tijden kon hij den schrik van die buien niet meer vergeten.

Eli begon toen meer aan zijn moeder te

denken; hij vroeg herhaaldelijk aan Rosa, waar zijn moeder was, waarom zij was heengegaan. En de dwaze oude vrouw, eindelijk zwichtend voor zijn dwingen, vertelde hem, dat zijn moeder hem verlaten had, en nu ver weg woonde.

Eli zat een poos doodstil, met groote, starende oogen - en toen Rosa verschrikt zweeg, en hem wilde liefkoozen, sloeg hij haar van zich af, en liep weg, en ontweek haar de eerste dagen.

Het was voor hem een openbaring van schaamte en vernedering; hij kon niet inzien de schuld, de lage daad van zijn moeder; maar plotseling zag hij:

‘Alle kinderen, die hij kende, hadden hun moeder kunnen houden, hun moeder hièld van hen, wou nièt van hen weg; maar *hij* was zeker een te akelig, klein, vervelend kind, waar zijn moeder niet van houden kòn - en daarom was zij weggegaan.’

En in dien tijd kwam een groote bitterheid in zijn karakter door de vraag, waarmee hij zichzelf afkwelde:

‘Waaròrn hij dan niet was als andere kinderen - waarom dan zooveel naarder?’

De oude Rosa begreep niet, wat ze aan hem misdaan had, maar hij vergaf 't haar nooit; vergaf haar nooit, dat *zij* dat ongelukkige gevoel over hem gebracht had, door 't hem te vertellen.

Het maakte hem schuw, bang zich te vertoonen, en een kwetsend woord te hooren of een verwijt; hij speelde weinig meer met de andere jongens, maar zocht altijd zijn vader, in een hunkerend verlangen naar teederheid. En tot Jelle Bag spràk dat bleeke, trotsche kindergezicht, dat zoo verlangend hem kon aanzien, en hij deed meer zijn best zich in te houden als Eli bij hem was.

Er was één mensch, dien Eli zijn vertrouwen gedeeltelijk schonk: Adam Feke.

Eens toen hij in Adams hut zat, vroeg hij plotseling:

‘Adam, waarom ben ik niet zooals de andere kinderen?’

De oude zag verbaasd op.

‘Wat praat je toch, Eli?’

De jongen lag languit op den grond, krassend met een spijker over de steenen, en met een donkeren blos zei hij zonder op te zien, haperend:

‘Hoe of 't toch komt, dat moeder niet van mij hield, en niet bij me blijven kon..?’

Adam begreep het plotseling; met een trek van smart en toorn op zijn gelaat, tilde hij den knaap op, en trok hem op zijn knie.

‘Jij bent niets minder dan anderen, je bent 'n echte Bag, maar je moet liever nooit meer over je moeder denken - wees alleen maar blij, dat je je vader hebt, en die houdt van, je, en ik ook, en alle menschen...’

Eli vergat dit óók nooit. Waarom moest hij maar niet meer aan zijn moeder denken..? Maar hij geloofde Adam onvoorwaardelijk, en hij deed zijn best te denken, zooals Adam zei.

Adam was hem ook 'n raadsel. Waarom leefde hij zoo ver van de andere menschen, en waarom speelde hij zoo uren lang op zijn fluit? Maar hij speelde niet zooals Hent en Renier; Eli voelde het als iets heel vreemds,

het was een toon, dien hij, toen hij ver weg was, nooit kon vergeten, die hem als kind, als hij alleen bij Adam zat in zijn eenzame hut, en niets zag dan de verre vlakte, waarover tegen den avond langzaam de nevels aanzweefden, bijna angstig maakte.

Op een heeten zomerdag stierf Jelle Bag plotseling. Eli was toen twaalf jaar. Hij herinnerde het zich later alles nauwkeurig; hij had den heelen morgen over de hei gezworven, en toen hij op den weg naar het Heihuis kwam, vloog Rosa hem schreiend tegemoet, en zeide hem, dat zijn vader heel ziek was.

En Eli kwam van den zonnigen weg buiten in het donkere vertrek. Hij zag zijn vader liggen, roerloos en bleek, en Adam Feke, die op zijn knieën voor hem lag; de eene hand van den doode rustte op Adams arm.

Van wat toen gebeurde, had hij geen duidelijke herinnering; hij wist alleen dat Adam hem had opgenomen en weggedragen, en later bij hem zat en zacht tegen hem sprak.

De droefheid van Eli was groot en bitter, hij voelde zich verlaten als Adam er niet was, en volgde hem als een schaduw. In die dagen kwamen de dorpingen allen van Lode, en wilden nog eens voor 't laatst Jelle Bag zien; en de mannen en vrouwen, die daar stil en eerbiedig binnenslopen, een wijle stonden, en dan weer zacht heengingen, zagen medelijdend naar den teeren knaap, die zoo alleen bleef in 't Heihuis.

Maar den tweeden dag, na Jelle's dood, gebeurde voor Eli iets wonderlijks.

Hij hoorde een wagen stilhouden, en toen hij in de gang kwam, zag hij een vrouw het huis binnengaan. Deze vrouw was klein en jong; zij kleurde, toen zij den knaap voor zich zag, en kuste hem toen zacht. Hetzelfde oogenblik kwam Adam Feke buiten; hij bleef staan, verbaasd en toornig; zij sprak een paar woorden, die Eli niet verstond, en Adam antwoordde kort, daarna gingen zij samen binnen.

Met een kloppend hart bleef Eli luisteren; hij hoorde nu Adams stem hard en scherp,

zoals hij die nog nooit gehoord had, en de hare zacht-bevend; eindelijk hoorde hij hen gaan naar de kamer waar Jelle lag, en stil sloop ook hij naar binnen.

Hij zag toen zijn moeder, bleek, midden in 't vertrek, en Adam stond naast de baar; zijn grijs hoofd was gebogen, en zijn hand lag op 't voorhoofd van den doode, als om hem voor iets te beschermen. En Eli verwonderde zich, waarom zijn moeder niet evenals Adam bij zijn dooden vader ging, en alleen maar uit de verte schuw naar hem keek.

Eindelijk zei Adam:

‘Je moeder is gekomen, om je mee te nemen, Eli.’

In den knaap sprong één oogenblik het geluk op: dat zijn moeder was gekomen om hem te halen, dat ze nu zouden zien, Rosa en iedereen, dat hij niet minder was dan een ander kind - en ademloos vroeg hij:

‘Ga ik, Adam?’

De oude man knikte zwijgend.

Maar in Eli's gevoelige kinderziel brandde

zich vast Adams droevig gezicht; hij dacht plotseling, hoe hij weg zou moeten van Adam, van zijn vader, van alles hier, en tegelijk kwam met heftigen wrok boven: 'dat zijn moeder maar altijd was weggebleven, en *nu* hem wel weghalen kon,' - en snikkend vloog hij naar Adam, en klemde zich aan hem vast, klemde zich vast aan zijn dooden vader, roepend:

'Dat hij niet weg wilde - dat hij niet ging...'

Dit was misschien het eerste bittere oogenblik voor Maria Bag, toen zij den knaap zich van haar zag afkeeren, en zich vastklemmen aan alles, wat haar vijandig tegen had gestaan.

Maar twee dagen later ging zij met Eli heen; Adam Feke had zijn eigen droefheid tot zwijgen gebracht, en Eli's welzijn inziend, hem overreed met zijn moeder mee te gaan. En terwijl hij sprak van al het nieuwe dat hij zien zou, het groote huis waarin hij ging wonen, zag hij langzamerhand in het kind

het verdriet verminderen, en het verlangen naar al dat onbekende stijgen.

Het afscheid was een laatste groote droefheid voor Eli. Adam stond naast den wagen, en hield den jongen in zijn armen, terwijl Eli snikkend aan zijn hals hing.

Toen plotseling zette Adam hem neer, en zonder Maria Bag te groeten of aan te zien, keerde hij zich om, en liep snel den weg af. En zoo behield Eli hem langen tijd in zijn herinnering: zijn kleine, tengere gestalte haastig voortlopend, zijn lange grijze haren wijd uitwaaiend in den wind.

Het werd toen voor Eli een geheel nieuw leven.

Hij kwam erin, schuw, vreemd, wantrouwend, ongelukkig; hij ging nu op de school in Brogs met andere jongens van zijn leeftijd; maar slechts heel langzaam en moeielijk liet de herinnering aan zijn vroeger leven hem los. Het terug-verlangen naar Adam, naar zijn vader, maakte hem lang norsch, gesloten, vreemd

tegen zijn nieuwe omgeving. Er was iets anders in zijn karakter gekomen; vroeger opende zijn hart zich voor elke vriendelijkheid, nu lieten de liefkoozingen van zijn moeder hem koel. Het bleef het na-voelen, het wrevelig niet-begrijpen, waarom zijn moeder hem dan toen zoolang had verlaten; maar hij zei het haar nooit.

Voor Maria bracht deze tijd de groote teleurstelling van haar egoïste hoop: dat dit kind haar *nu* liefhebben zou.

Langzamerhand won zij hem wel, sleet zijn terughouding uit door het nieuwe leven, waarvan hij, toen hij zich eenmaal moeielijk eraan gewend had, genieten ging.

Hij vond toen den omgang met andere jongens van zijn leeftijd heerlijk. Gezien onder zijn vrienden en op school door zijn eigenaardige persoonlijkheid, met zijn groot overwicht op anderen, altijd een der eersten bij hun spelen, met veel spierkracht, schoon feitelijk nooit van een sterk gestel, was dit voor hem een waarlijk gelukkige tijd. Maar hij zocht zijn plezier altijd buitenshuis, hij zou nooit

verlangen eens bij zijn moeder te zitten en met haar te praten; thuis was hij een schijnbaar onverschillige jongen, *zijn* wil doordrijvend; zij hem zwak toegevend in al zijn grillen, zonder hem ooit geheel te kunnen winnen.

In dien tijd had zij hem kunnen winnen door groote vastheid van karakter, door hem te dwingen haar hoog te houden, tegen haar op te zien; maar zij kon geen eerbied in hem wekken, en dat was voor zijn natuur noodig, wilde hij iemand liefhebben. Ze liefkoosde hem, gaf hem zijn zin, en verlangde van hem liefkoozingen, en leefde overigens haar eigen leven. En ze voelde niet, dat ze hierin te kort schoot; in haar zwakke natuur kon nooit een groot gevoel leven, ze verlangde lief te hebben, maar ze kon zich er niet voor opofferen; ze besepte niet, waar ze in gebreke bleef, maar ondervond pas de gevolgen, en was dan ongelukkig. En zoo bleef er altijd iets tusschen hen; zij irriteerde hem, niettegenstaande hij te goedhartig was, om geen spijt te voelen,

als hij een enkelen keer haar onvriendelijk behandelde.

Toen hij ouder werd, opende zich zijn begrip voor de daad van zijn moeder; hij zag toen plotseling volkomen haar schuld aan hem en zijn vader. De leefwijze van zijn vader mocht zijn leven verduisterd hebben, hij had nooit een wrok tegen hem gevoeld; maar te sterk was de herinnering aan zijn kindersmart door de schuld van zijn moeder, dan dat hij dit ooit kon vergeten. Nooit maakte hij er tegen haar eenige toespeling op, maar hij trok het op als een muur tusschen hen, dien ze nu nooit meer kon doen vallen. En in dien tijd begon ze meer en meer te haken naar zijn liefde; ze had zich niet voor hem kunnen opofferen, toen hij hulpeloos en afhankelijk was, nu voelde ze bitter, dat hij ver van haar bleef.

Eli was toen achttien jaar; zijn schooltijd was voorbij, en hij leefde een poos ledig, doelloos, niet wetend wat nu te beginnen; in dien tijd was er iets, dat mèt het plotseling herleven van de herinnering aan zijn vader,

zich vast en scherp in zijn gedachten drong: het volkomen begrip van de vreeselijke kwaal, die zijn ondergang was geweest, en zijn huis had verwoest; en tegelijk met dit de angst, dat hij ook eens zóó zou worden. Het was een zonderlinge, haast intuïtieve angst voor iets, wat toch absoluut niet bij hem bestond; het was als een angst voor iets, waaraan hij voelde niet te kunnen ontkomen.

Het werd gedurende de paar jaar, die hij rondliep, zonder afleiding voor zijn gedachten, een kwelling, die hem niet losliet, die hem thuis ongedurig en veeleischend maakte, en onder zijn vrienden beurtelings opvliegend en uitgelaten vroolijk.

Het was in dien tijd van onzekerheid en onvoldaanheid zijn ongeluk, dat niemand hem trachtte paal en perk te stellen; zijn moeder willigde zijn geringste gril in, om hem maar tevreden te stellen; zijn vrienden ontzagen hem, verdroegen van hem meer dan van een ander; en er was niemand, die hem vermocht te leiden in een goede richting, terwijl hij voortdurend onbevredigd en onge-

lukkig zocht. Hij wilde niet blijven in Brogs, de Kloeve trok hem niet, hij verlangde iets - iets dat hem bevredigen zou, zijn leegte vullen, iets, dat hij lief kon hebben en waarvoor hij werken zou...

Hij had veel behouden van zijn karakter als kind; de groote gevoeligheid voor invloeden van buitenaf, wat was geworden een onberekenbaar veranderlijke stemming, wisselend met het uur, den invloed ondergaand van een geluid, een kleur, een wolk voor de zon, een klank in een stem. Als kind had hij gehunkerd naar liefde, blindelings gevolgd dengene, dien hij liefhad; het was geworden: het onbevredigde verlangen naar één groote liefde.

De liefde van zijn moeder sprak niet tot hem, de genegenheid van zijn vrienden voldeed hem niet. En in dien tijd begonnen in het rusteloos groot verlangen zich deze twee dingen te vereenigen: zijn angst te worden als zijn vader, en onmiddellijk daarop volgend - 'als ik iets had, waaraan ik me geheel kon geven, dan zou ik niet bang meer hoeven te zijn.'

Een enkelen keer kwam hij weer in Lode, hier trok het hem; als hij door het dorp liep of bij Adam Feke of een der anderen zat, had hij een gevoel, alsof hij hier thuis hoorde.

Adam woonde nog altijd in zijn hut; hij was niet veel veranderd of ouder geworden, alleen kwam hij bijna nooit meer onder de mensen; maar zijn liefde voor Eli was dezelfde gebleven. Zij waren samen als oude vrienden, wanneer Eli bij hem zat, als zoovele jaren geleden, en luisterde naar wat de oude vertelde. Er was één punt, dat Adam nooit aanroerde - Maria Bag; een enkele maal als Eli den naam van zijn moeder noemde, zag Adam op, alsof hij iets wilde zeggen; dan met een barschen trek op zijn verweerd gelaat zweeg hij.

‘De Klove,’ de eens zoo rijke bezitting der Bags, was in den laatsten tijd van Jelle's leven herhaaldelijk bezwaard en bovendien verwaarloosd door slecht beheer; en Maria Bag had het bestuur over dit goed, dat Eli's eigendom was, zorgeloos overgelaten aan opzichters. Eli begon nu weer belang te stellen in de

Kloeve en dikwijls bleef hij een poos in Lode om het van daaruit makkelijker te bereiken.

Maar zijn leven bleef leeg. Eindelijk hield hij het niet meer uit in Brogs, en in een wanhopige bui ging hij op reis. Een heelen tijd zwierf hij, toen bleef hij een paar jaar in Vels, het afgelegen verre dorp op de grenzen met zijn uitgestrekte heivelden en sombere dennenwouden. Hij bleef hier bij een neef van zijn vader, een Bag, die tot groote welvaart gekomen was. Het was een oude, kleine man, met een schranderen witten kop, begaafd met een scherp verstand en taai geduld.

Bij hem bleef en werkte Eli drie jaar; onder hem leerde hij het bearbeiten van den grond, zag hij, hoe woeste heigrond was herschapen in bosch en vruchtbaar bouwland; het was het werk van meer dan een menschenleven. De vader van Marten Bag was het begonnen maar alleen Martens scherpe oogen zagen nu de vruchten van hun zwaren, dikwijls schijnbaar hopeloozen arbeid. Hier voelde Eli zich gelukkiger; hij

had nog niet gevonden, wat hij zocht, maar Marten Bag had een grooten invloed ten goede op hem; van hem leerde hij het nut van geregelden, harden arbeid, - hij hoorde hem verhalen, hoe de vaders der thans zoo welvarende boeren arme stumperds waren geweest, die 's zomers gingen werken over de grens om een karig loon te verdienen; en nu waren hun kinderen gezeten boeren, eigenaars van den grond.

In dien tijd, op een avond, terwijl hij zat naast Marten en uitzag over de hei, kwam plotseling de gedachte aan Lode in hem. Hij zag het, zooals hij het na zijn terugkeer uit Brogs gezien had, in al zijn armoede en ledigheid; de mannen verrichtend den weinigen veldarbeid, de rest van den dag verdroomend in luiheid en tevreden berusting; de vrouwen en kinderen bleek, hongerig, verarmd, zich schikkend in dat leven, omdat het nu eenmaal zoo was, en geen mogelijkheid bestond eraan te ontkomen.

Hij zag nu weer de tijden, als zijn vader de spijsen uitdeelde, als de boeren om den

wagen drongen, en met hongerige handen grepen naar hun deel. Het was het volk, dat zijn vader, zijn voorouders hadden liefgehad, maar nooit verder hadden gebracht; dat hij liefhad met een overgeleverde gehechtheid van eeuwen; en voor 't eerst overdacht hij dit alles met een geheel nieuwe, zachte aandoening, een verlangen, - vaag nog, om zich aan hen te geven. Hij dacht het uit, toen hij dien nacht wakker lag, en de dagen daarna, overdacht het met een nieuw opgewekten moed, die hem ontrukte aan zijn oude grieven. Nog sprak hij er niet van tegen Marten Bag, maar langzaam rijpte het plan in hem.

Het volk van Lode zou niet langer voortleven in luiheid, armoede en ledige onwetendheid; hij zou gaan temidden van hen en met hen arbeiden; hij zou hen leeren den grond te ontginnen, te bevruchten; het zou een heerlijk en groot werk zijn.

Het was een groot, zacht verlangen, vreemd en nieuw in zijn vurige, heftige natuur, altijd lijdend onder eigen leed; voor 't eerst voelde hij de vreugde iets te kunnen doen voor

anderen. Toen hij alles geheel voor zichzelf had uitgedacht, vertelde hij zijn plan aan Marten.

De oude liet hem stil uitspreken; een enkele maal knikkend met den kleinen, snuggeren kop, volgde hij Eli's plan nauwkeurig, met een inwendige vreugd zich daarin denkend, wat hem, den ouden werker, den jongen zich na deed voelen. Hij zag zich zelf weer jong, voelde weer den ouden prikkel van moeielijken, maar eindelijk loonenden arbeid, en gretig viel hij aan op het plan, maakte er zich van meester, alsof het 't zijne was.

Marten Bag kende den grond in Lode, het was dezelfde harde grondsoort als in Vels, die den arbeid, vooral den voorbereidenden, zeer zwaar maakte, en eerst na jaren en jaren loonde - en hij hield Eli al de bezwaren ervan voor, maar Eli, eenmaal gewonnen, was niet meer af te schrikken. Met niet te schokken vertrouwen hield hij het plan voor oogen, dat helder en vast nu in zijn geest stond.

De hei bij Lode was waardeloos woest

sinds eeuwen; hij zou het volk den grond leeren bearbeiten, en hun daarvoor winter en zomer een vast loon uitbetalen; dit zou hij kunnen doen met de opbrengst van ‘de Klove.’ Op den omgewerkten grond zouden boomen worden geplant en na jaren gekapt; dan zou 't land worden tot vruchtbaar bouwland, en eerst de kinderen zouden de vruchten plukken van dien arbeid. Een half jaar bleef hij nog bij den ouden man, waaraan hij zich was gaan hechten, als zelden te voren aan iemand; en in dien tijd verlieten hem nooit een oogenblik de moed en de lust voor 't groote werk, dat hij zou gaan aanvangen, het nam al zijn gedachten en verdreef zijn melancholie; in later tijd leken hem de jaren, die hij bij Marten Bag had doorgebracht, de gelukkigste van zijn leven.

In 't voorjaar keerde hij naar Brogs terug; het eerste, wat hij deed, was naar Lode gaan, naar Adam Feke, en hem zijn plan vertellen. De oude man luisterde zwijgend; er was een groote zorg in zijn gelaat, toen hij eindelijk het hoofd ophief en Eli aanzag. Tot

Marten Bag had het wèrk gesproken, maar hij had niet ingezien, wat Adam wist, sinds Eli's prilste jeugd; Adam had hem lief met al zijn deugden en gebreken, onvoorwaardelijk, maar tevens kende hij hem, zooals Eli niet zichzelf kende; hij wist, dat in Eli al de gebreken waren van zijn vaders, maar in dezen was de kracht geweest die te beheerschen waar het noodig bleek voor hun eigen heil, of ze te laten uitwoeden, al naar zij dat verkozen; het egoïsme, dat geen wroeging kende en geen ontzien van anderen, dat niets hoogers en beters in het leven verlangde.

Maar in Eli was dit niet; in Eli, met zijn heel gevoelige natuur, zijn eeuwig wisselende stemming, veranderlijk als de lucht, waaronder hij was geboren, was dat sterk verlangen naar iets hoogers, beters, en niet de kracht dat verlangen naar wijsheid te beheerschen.

En Adam, terwijl hij dit overdacht, wist ook, dat als hij trachtte Eli van dit plan af te brengen, dit gelijkstond met hem weer opnieuw doelloos en ongelukkig te laten voortleven.

Hij zei alleen:

‘t Zal moeielijk zijn, Eli, héél zwaar!’

Eli begreep dit toen niet; maar in later jaren, toen elke teleurstelling om het werk zwaar in zijn ziel zonk, had hij begrepen, hoe Adam dit alles ten volle had ingezien. Het geheel was een groot waagstuk, maar ook dàt zag hij toen niet in; het eenig gevoel, dat hem bezielde, was 't verlangen aan het werk te beginnen, het ideaal te verwezenlijken van geluk door arbeid, dat hij zich nu eenmaal had voorgesteld.

Bij een ander zou dat verlangen nooit zóó sterk zijn geweest; maar in hem was de groote rusteloosheid van geest, het onmiddellijk-zich-ongelukkig-voelen, wanneer hij niet werken, zwoegen mòest, met inspanning van al zijn krachten. Het was die prikkel, die hem voortjoeg, om zijn plan te volvoeren; de gedachte: ‘Als ik maar eenmaal dat werk heb, in die omgeving, als ik arbeiden kan, en me heelemaal geven aan anderen, dàn zal ik dat ellendige gevoel van angst en onbevredigdheid verliezen, en voorgoed kunnen

overwinnen.... Lode is voor mij het beloofde land; daar wacht ik alles van.’

Hij dacht er nooit aan, dat alles zou kunnen mislukken; het kwam niet bij hem op, dat iets zoù kunnen mislukken dat hij aanvatte met àl zijn kracht, àl zijn goeden wil.

Voor Maria Bag was dit een slag; het was de vernietiging van haar hoop, dat Eli bij haar zou blijven in Brogs en een steun voor haar zijn in haar verlaten ouderdom - en tegelijk de groote bitterheid, die zelfs háár niet fijngevoelige natuur ondervond: het bewustzijn, dat zij hem niet binden kon, dat hij geen oogenblik met iets als smart eraan dacht van haar te moeten scheiden, dat in zijn nieuw leven geen plaats, geen gedachte was voor haar.

En tòch begreep zij niet, dat zij zelf die tegenstrijdige hardheid in hem gebracht had; zij ondervond het alleen, in een zwak besef er niets aan te kunnen doen.

Eli merkte in deze dagen plotseling op, dat zij oud was geworden; het kinderlijke in haar gezicht, dat zij zoo lang had behou-

den, was weggefallen; zij was een oude vrouw. Dit wekte medegevoel in hem; intuïtief begreep hij, hoe deze daad van hem een eindpaal zette aan al haar wenschen, en hij dacht in verzacht, droef medelijden, hoe zij zich altijd had tevredengesteld met het kleine beetje vriendelijkheid van zijn kant, dat een vreemde haar even goed had kunnen geven, en het maakte hem hartelijker, liefderijker voor haar dan ooit te voren.

Er was nog iets, dat hem trof; in al dien tijd had zij nooit getracht hem van zijn plan af te houden, of een beroep op hem te doen om harentwil; en hij begreep het droeve van haar bewustheid: dat wat *zij* van hem vroeg, vergeefs zou zijn.

Maar toen hij eenmaal van haar weg was sleet dat zachtere gevoel, waarin hij zich had voorgenomen haar dikwijls te bezoeken, weer uit. Eenmaal weg, in zijn nieuwe omgeving, voelde hij dit niet meer.

Zoo was Eli Bag tot het volk van Lode gegaan, en had tot hen gesproken zijn woorden van frisschen, blijden levensmoed.

Als om een wonder had het volk zich om hem verdrongen, zonderling aangetrokken tot dien zoon van Jelle Bag, tot die lange, teere gestalte, dien bleeken, scherp gesneden kop, met smallen, vastgesloten mond, en stralende, grijze oogen; en zij luisterden naar zijn luide, heldere stem, die tot hen sprak van iets, zoo vreemd, en zoo heerlijk, dat het een sprookje leek; en zij zeiden tot elkaar, de mannen, de vrouwen:

‘Heb je 't al gehoord wat hij zegt, ga mee luisteren! hij wil ons leeren den heigronnd bearbeiten, en ons daarvoor een vast loon betalen... Hij zegt, we zullen niet meer gaan werken bij vreemde boeren. We zullen werken voor ons zelf en onze kinderen... onze kinderen zullen welvarend zijn... dáárvoor alleen moeten we voortaan werken.’

En ze luisterden - begrepen niet...

Eli Bag, die teruggekomen was en hun dat beloofde... Maar ze hingen hem aan, met

de snelle overgave van hun kinderlijke natuur, licht gehoorzamend aan dien vreemden dwang; ze gelóófdén hem, om zijn stem, zijn gelaat, stralend van zonnigen moed, en zij zeiden: ze zouden doen, zooals hij hen wilde leiden, naïef geloovend in een plotselingen, algeheel omkeer ten goede in hun leven, niet denkend aan tegenslag of teleurstelling.

Het was alles in 't begin geweest als een heerlijk, nieuw leven... Maar in de lange, heete zomerdagen was de zware arbeid, het zware diepspitten in den harden grond tegengevallen aan deze menschen, elke groote uitspanning ontwend, ontbloot van alle volharding en arbeidskracht.

Zij konden nooit samen gaan, Eli en dit volk; *zij* wilden dadelijk resultaten zien, en verloren hun geloof in hem, toen dat niet gebeurde; zij konden zijn hoog ideaal niet vatten, en hij kon niet begrijpen of verschoonen hun willooze apathie, erfenis van eeuwen.

Het werd wrevel, ongeloof eerst; verzet later, en weigeringen om voort te gaan, toen

de zomer kwam, en zij konden gaan maaien voor een hooger loon. Eli moest ze laten gaan, en toen - hoewel ze langzamerhand, één voor één in den herfst terugkwamen om 't werk te hervatten - was voor 't eerst zijn blijde illusie gevallen; hij zag, dat hij alleen stond met zijn mooi ideaal - maar hij blééf tot zichzelf zeggen: ééns zouden zij inzien dat het tot hun heil was geweest, hun kinderen zouden de vruchten plukken.

Dit zeide hij tot Adam, tot zichzelf in moedeloze uren. Adam schudde het hoofd, maar zei niet veel; hij was plotseling oud geworden, en kwam zelden meer onder de menschen; maar urenlang zagen de boeren hem rondzwerven met den ouden Wolf, zijn hond.

De stemming onder het volk ging altijd op en neer; zij konden dagenlang werken zonder een klacht, goedsmoeds, vroolijk zelfs. En Eli, altijd voelend onder den indruk van het oogenblik, *wist* dan niet meer van zorg of toorn; dan dacht hij, dat hij het eindelijk gewonnen had...

Dan opeens, door een kleinigheid meestal, barstte de wrevel uit, en keerde zich tegen hem, en het werk.

En Eli wist: tusschen hem en het volk was niet de band, die bestaan had tijdens zijn voorvaders; dat was de vrijwillige gehechtheid en wederzijdsch hulpbetoon, maar feitelijk raakten hun belangen elkaar niet. Wat het volk aan hem bond, was een overwicht van ontzag, van bijna-vergoding bij oogenblikken, maar nooit waarlijk van liefde; tegen hem smeulde de wrok over den inbreuk, dien hij had gemaakt op al het oude; over het nieuwe werk, dat nooit had bestaan, dat zij niet gewenscht hadden, dat zij hadden aangevangen toegevend een oogenblik in gedachtenlooze overgave aan zijn sterken invloed, - het werk, waartoe *hij* hen dreef.

Zoo was het, toen Eli twee jaar in Lode was teruggekeerd.

Het beloofde land.

I.

Het dorp.

Eenzaam, onbeschut in de donkere norschheid van de verre heide; de kleine hoeven, verspreid in de zon, en een enkele plek schaduw, waar in den zomer de loome geur van den lindebloesem bleef hangen onder de zware boomen.

Op de warme zomeravonden, als de roode zon was gezonken in den nevel, zat het volk bijeen, en praatte na den langen werkdag.

Het was een stil, gesloten volk, langzaam en moeielijk zich gevend, met een vijandig wantrouwen tegen alles, wat inbrak op hun oude gewoonten, moeielijk te leiden voor een vreemde. De mannen stoer en sterk, met stugge, zongebrende trekken, de vrouwen

mager, maar fors van bouw, met zware heupen en sterke schouders... En in hun gelaat zagen de oogen met stugge onderworpenheid, gewend aan de verre vlakte, waarover ze hadden zien lostrekken de hagelbuien uit loodpaarse luchten, die in één uur konden vernielen het weinig gewas in hun kleine tuintjes, schrale vrucht van veel arbeid; die eindeloze vlakte, de hei, die open en effen daar lag, die niets kon verbergen, waarboven de heete zon stond te branden in trillende lucht.

Bij dit volk, moeielijk zich onderwerpend aan vreemden dwang, spoedig vertoornd in licht beledigd zelfgevoel, had zich alles van oude tijden bewaard; het waren de oude geslachten, die voor eeuwen in het dorp hadden gewoond, de oude gebruiken en gewoonten, niet te vervangen door nieuwe. Het was het volk, dat eenmaal Jelle Bag en zijn voorouders aanhing, hen vrezend, hen toornend, maar altijd aan hen verknocht.

Dat waren de tijden, toen hongersnood en ziekte het dorp teisterden, tot in de arme

boerenhoeven geen kinderstem meer werd gehoord, en de beroofde moeders weklagend liepen op den verlaten landweg.

Dat scheen nu heel lang geleden.

Ook lang geleden de tijd, toen Eli Bag terug kwam uit het verre land, en zich vestigde in het dorp; toen zijn gelaat was dat van een vreemdeling temidden van hen, en zijn stem een onbekende klank.

Lang geleden, dat hij den grooten arbeid begon, de ontginning der hei, waartoe hij hen opzweept met zijn onbegrepen overmacht van mensch alleen, tegen hen allen...

En de jaren waren gegaan, en de arbeid was hard en zwaar geweest, en gering slechts de belooning.

Geen onder het volk van Lode had begrepen, welke de macht was van dezen man, die het oude, vurige bloed der Bags in zich had: het ontembare heerscherstemperament, den roekeloozen overmoed. Zij allen wisten als gisteren den dag, toen hij was gekomen als een wervelwind, en hen opjoeg uit hun ledigheid en droomerijen... Zij waren hem

gevolgd, weinigen uitgezonderd, en onder hem hadden zij den strijd aangevangen tegen hun ouden vijand, de hei.

In den vollen zomer trilde de hitte meedoogenloos over de vlakte en deed den grond barsten; die zomerhitte, die hun lichamen teisterde en den arbeid verzwaarde; den grooten arbeid, die hun het geregeld bestaan bracht, en hen ontrukte aan hun armoede; het monster, dat elk belang in zich verzwoeg, waarvoor alles moest wijken. Het was als een levend wezen, dat zij bekampten, dat zij beurtelings zegenden en vervloekten, dat hun allen het geregeld bestaan gaf, maar veel, dat hun lief was, had vernield. En om dit laatste was diep in hen een haat, een stille, bijna onbewuste haat, die tijdenlang kon ondergaan en zwijgen, en plotseling weer uitbarsten; haat tegen dien arbeid als iets nieuws, dat ingebroken was op al het oude, die het oude, gemoedelijke leven had verstoord.

En toch kwamen zij er nooit toe het werk neer te leggen, ronduit te weigeren... er

was iets, sterker dan zij, dat hen dwong in zedelijk overwicht: Eli Bag.

Hij stond er boven.

In dit, in den dagelijkschen strijd schéén hij gebleven: onwrikbaar, ongeschokt, met een moed en volharding, die nooit verslapten. Daar waren de dagen geweest, dat zij hem haatten, de dagen, dat zij hem verwenschten, maar altijd hadden zij hem gehoorzaamd. En zij zelf begrepen niet, wat hen tot hem deed terugkomen, altijd weer; het was het zonderling tegenstrijdige in dezen Bag met zijn sterke heerschezucht; bij oogenblikken een zachtheid als die van een vrouw, oogenblikken, waarin hij hen weer aan zich bond, waarin zij zich aan hem overgaven als aan een, die was hooger en beter dan zij allen.

Daar was menige man en vrouw, wien een groot leed voor 't eerst dragelijk had geschenen, toen Eli Bag zijn hand op de hunne legde, en zwijgend zat bij hun droefheid, waar anderen hadden gesproken...

En het waren zulke herinneringen, die hen aan hem hechtten. De uren waren gekomen,

dat als hij stond temidden van hen, en zijn stem overdonderde toornig hun grieven
- als hij zwoegde, harder dan een van hen, onvermoeid in de moordende zon - dat
zij dachten aan die andere tijden, toen zij hem zoo geheel anders hadden gezien, en
fluisterden tot elkaar:

‘Wat is hij? een engel of een duivel...’

II.

Als de avond stil was en schoon kwam het volk bijeen onder de linden; daar praatten en lachten en joelden de jongeren; maar dikwijls ook, als ze vermoeid waren en afgemat na den langen, heeten dag, zaten ze maar stil, en luisterden naar wat de ouden vertelden.

Daar was de oude Wirs; hij was een kleine, uitgedroogde man met scherpe trekken, en hij kon vertellen met drukke gebaren en heftige stem van den tijd, toen de vreeselijke ziekte woedde over het dorp, en de doodsklok bijna voortdurend luidde.

Soms was daar ook, maar zeer zelden, Adam Feke, die ver op de hei woonde in zijn eenzame hut... Op de lange zomerdagen

zagen de boeren hem rondzwerven over de hei, of stilzitten voor de deur van zijn hut, spelend op zijn fluit... altijd dezelfde melancholieke wijs, klacht van stil geleden smart. En de dorpers fluisterden - van wat zóó lang geleden was - wat sommigen hun vaders en moeders hadden hooren vertellen - maar niemand wist het rechte... het was l`ang geleden en vergeten...

Maar soms in den donkeren avond kon op den wind aanzweven over de stille vlakte de toon van de oude fluit, als een klagende stem van droefenis n`ooit vergeten...

Daar was Jonas West, die altijd over zichzelf praatte; hij was soldaat geweest, en had meegevochten in den grooten oorlog, en hij vertelde van de landen, die hij had gezien, van de lange marschen, die hij had meegeemaakt, in sneeuw en kou, terwijl de soldaten op den weg neervielen, stervend van uitputting...

Daar was ook Baats, die `eens zoo sterk was, dat niemand hem aandurfde, en de jongeren luisterden met goedige toegevendheid

naar den machtelozen, suffen, ouden man, snoevend op zijn kracht...

Maar de jonge Georg Foks sprong ongeduldig op, want hij wist, dat hij veel sterker was dan eenmaal Baats...

Een enkelen schoonen avond kwam Tine Ross uit de smidse, en zat bij hen.

Zij was de oudste van het dorp, de grootmoeder van Maarten Ross, den vroolijken, grooten smid; 's avonds stonden de jonge meisjes en knapen voor de smidse, en zagen toe, hoe de vonken spatten, en het harde ijzer gewillig zich boog onder de sterke vuisten van Maarten Ross.

Zoolang de Rossen hadden gewoond in het dorp, waren zij smeden geweest, stoer en fors, met den grooten kop en zware kaken, en eigenaardig vooruitspringenden voorhoofdsbouw, waaronder helder uitzagen de rustige blauwe oogen; hadden hun vuisten de zware hamers gezwaaid, en op het aanbeeld doen neerdreunen als een polsslag van leven in het stille dorp.

Onder het volk waren de Rossen gezien

en geëerbiedigd om hun helder verstand, hun meerdere beschaving, die hen ver boven de overige bevolking verhief, ondanks hun nederig bedrijf; ze hadden hun vrouwen gezocht uit de meisjes van de streek, maar toch hadden zij hun eigenaardige zelfstandigheid bewaard. Groot geslacht van kern-gezonde, rustige, eerlijke mensen, verknocht aan elkaar met een zeldzaam sterken band, de ouders en kinderen, de broeders en zusters; zich getroostend, met hun stroeve, zwijgzame naturen, elke opoffering, waar 't gold het welzijn, het geluk van een der hunnen.

Er was één Ross geweest, die het oude bedrijf niet wilde uitoefenen, die niet blijven kon in het stille dorp, temidden der zijnen... dat was de oudste zoon van Tine Ross.

Lang, lang was 't geleden, dat hij haar toevertrouwde zijn brandend verlangen: wèg te gaan uit het dorp - en de mooie dingen leeren maken in marmer, waarvan hij droomde, maar die hier zijn ongeoefende hand niet wrochten zou.

Lang geleden - toen zij zichzelf had

overwonnen, en haar eigen nederige wenschen ten onder bracht voor *zijn* geluk...

En de avond, toen zij hem zeide, dat hij voortaan gaan zou waarheen hij begeerde, en hem zag, zooals zij hem later altijd was blijven zien: zijn jong gezicht naar haar toegewend, met den gloed der ondergaande zon in zijn blijde oogen, als verloren in een heerlijk visioen.

En hoè lang geleden de dag, toen hij was heengetrokken uit de oude smidse... toen voor 't laatst zij hem had zien gaan langs den landweg op den zonnigen voorjaarsdag...

Jaren en jaren waren gegaan - de jaren, dat zij haar man verloor, haar twee andere zonen en alleen opvoedde hun kinderen: Hester en Maarten.

De jaren nu, - dat de beide kinderen volwassen waren, en haar zorgen niet meer behoefden, - nu zij een oude vrouw was, en alleen maar wachtte.

Daar waren niet velen meer in het dorp, die nog dachten aan Berend Ross.

Maar zij wachtte hem.

Zij wachtte hem altijd, gedurende de lange, donkere nachten, en heldere zonnedagen; als zij zat, de handen gevouwen in den schoot, de oogen ziende over de verre heide als in rustig wijs weten; oogen, die zagen, verder dan al het andere, die den indruk gaven, alsof zij al het tegenwoordige ver van zich hielden...

Zij wachtte hem altijd, trouw, onwrikbaar in haar geloof dat hij eenmaal terugkomen zou.

Dit wisten de menschen niet.

Daar was geen onder die allen, een woord van medelijden fluisterend, als zij haar zoo zagen, die ten volle begreep, wát haar leven was.

Van altijd nieuwe hoop - en altijd weer teleurstelling - en hoop opnieuw.

Een jaar is lang.

Als de dorpers het Nieuwe Jaar vierden, spraken zij van al wat was gedaan en geleden in het Oude - maar geen besepte, wat het jaar was geweest voor eene, die niets meer in dit leven kon doen - dan wachten...

* * *

Een jaar is lang.

Als de lente komt, dan is er een belofte in de zoelere luchten; dan beven de knoppen onder de nadering van lenteadem, die hen wekt...

Dan zal hij komen.

Hij zal komen, als nog de avond guur en de lucht koud is, maar als reeds de knoppen aan den kastanjeboom zwellen.

Dàn zal hij komen in het lange, heldere licht van den vroegzomeravond.

Maar de hagels snerpen, en de wind giert over de vlakte, en de landweg is eenzaam en verlaten.

Nu niet - nu de lucht grijs is, en de knoppen zich weer hebben gesloten...

Hij komt nu niet... Want de trilling van belofte, die door de luchten ging, is verstijfd, en het hart met zijn warm verlangen sluit zich huiverend.

Maar het zal zòmer worden.

Als de vlier geurt, en het blijde koren is rijp, als de knapen en meisjes zingend lopen op den landweg - hand aan hand in den warmen avond - dån zal hij komen.

De vlier bloeit niet meer, en het koren ligt gemaaid; de lindebloesem stuift over den weg, en over de hei begint te komen een paarse gloed...

Daar zijn toch zoovelen op den landweg... maar niet de gestalte van den man, die den weg zoekt naar zijn moeders woning.

Neen niet - *nu* niet - niet in den gloeienden zomer, die scheurt den harden grond, en blaakt in onafgebroken zonnehitte over de hei.

Als het hèrfst is! als de koelere luchten

jagen over de hei, als de avonden lang, maar de dagen nog helder en schoon zijn.

Dàn zal hij komen, mijn zoon.

De heide wordt bruin al, en wèl zijn de avonden lang, maar de dagen niet meer helder en schoon; de herfstregens vallen, en door de grauwe luchten vliegen de trekvogels naar warme landen.

En de boomen worden kaal; en op de eerste sneeuw loopen krassend de bonte kraaien, die eens het kind deden schaterlachen van pret...

Maar hij, de man ziet het niet, want hij is niet gekomen.

Maar de winter is dáár! De winter, bar, doodsch en grijs, en dor; die in ieder hart het verlangen wekt naar een thuis.

Nu zal hij komen, mijn zoon, kind van mijn hart; als de sneeuwstormen woeden, en de ijzige noordoostenwind giert...

Dàn zal hij komen!

Hij zal moeite hebben het pad te houden, want de storm heeft de sneeuw op hoopen

gejaagd, en den weg versperd; maar *hij* kent den weg, hij weifelt niet, de sneeuwstorm kan hem niet tegenhouden, want ik weet, mijn kind is een krachtig man, en het verlangen in hem zal sterker zijn dan weer of wind!

Nu is de winter gekomen, de stille, witte winter, die doodsch en koud ligt over het and...

Nu komt hij, en rust in het oude kamertje, op den ouden stoel...

Hebben de stormen geen mensch ontmoet op den eenzamen weg?

De stormen hebben zich gelegd, maar hij is niet gekomen.

Het vuur heeft geknetterd in de stilte van den winteravond, waar alles wacht - wacht...

Maar hij is niet gekomen.

Het vreemde land is ver, en nòg is niet sterk genoeg de stem, die eens hem naar huis zal drijven.

Want sterker dan weer en wind, sterker dan verlangen naar roem, sterker dan bitter-

heid van ervaren leed - is het verlangen dat stom spreekt in oude oogen, die zwijgend
staren den ganschen nacht, en zich niet sluiten kunnen.

Sterker dan alles zal dit tot hem spreken.

III.

De dag was heet en lang geweest, en onder de linden rustte het volk, in den stillen, warmen avond.

Eli Bag was daar, en zat bij de anderen.

En de oude Adam Feke was gekomen en zat temidden van hen.

De jongeren waren bij elkaar geschoold; daar was Maarten Ross, en zijn luide, goedmoedige lach klonk telkens op; en de drie zonen van Wirs, allen klein en uitgedroogd, met de taaie spieren en gele gelaatskleur van hun vader.

Georg en Geert Foks, Georg de grootste en knapste jongen van het dorp, en Geert, die nog maar zestien jaar was, en werken kon als een man...

En Loes, en Brandt en zoovele anderen...

En zij praatten zacht onder elkaar, opdat Eli het niet zou hooren, dat Eli morgen zou spreken over het werk in de groote schuur van Gerke.

‘t Is noodig, want er zijn veel ontevreden!’

‘Ja - en is het ook niet waar? Wij hebben andere zomers het dubbele verdiend, als we gingen maaien over de grens.’

‘Ja dikwijls, maar Eli betaalt winter en zomer door, - ze zeggen, hij wil van den winter het loon verhoogen, als wij aan 't werk blijven...’

‘Dan zal hij veel moeten beloven.’

‘Maar 't loon wordt altijd vast betaald...’

‘Ja - hij heeft altijd geld van de Kloeve.’

‘Loes zegt: het gewas op de Kloeve staat slecht; hij is bang, dat Eli het betalen niet zal kunnen volhouden.’

‘Ja maar Loes is ontevreden - en Baats en Laret...’

‘Laret zegt: het is nutteloos werk en Eli is een gek!’

‘Laat Laret maar oppassen, Eli kan hem met één hand neerslaan als een hond!’

‘Ja, Eli staat voor niets, hij is niet bang...’

‘Laret heeft ongelijk, het werk wordt goed betaald...’

‘En Eli werkt op tegen den sterkste van ons...’

‘Dat's waar... maar... is Eli daar nog?’

‘Ik weet niet, het wordt al zoo donker. Hester, jij hebt scherpe oogen... is Eli daar?’

Hester gaf geen antwoord.

Waar was de tijd - niet meer te herinneren - dat zij in het duister niet de gestalte zou herkennen van Eli Bag uit velen; dat zij niet herkennen zou *zijn* stem uit een rumoer van zoovele stemmen, niet voelen *zijn* aanraking temidden van velen om haar?

Had zij ooit geleefd vóór den dag dat Eli terugkwam in het dorp? Op den helderen voorjaarsdag, toen zij voor 't eerst sinds hun kinderjaren bewust hem had gezien.

Niemand wist, wat sinds dien haar leven

bezielde had; hoe zij slechts had geleefd in hem; hoe haar dagen waren één groot verlangen hem te zien, te hooren het geluid van zijn stem.

Niemand wist dit.

Zij leefde voort als vroeger, groote vrouw, met haar stil, zacht, donker gelaat, karig met haar woorden tegen vreemden, zich maar hechtend aan heel enkelen, aan haar grootmoeder, aan Maarten...

Hester zat stil, verzonken in eigen gedachten.

De duisternis viel snel nu; een enkele maal fladderde een vleermuis...

Georg Foks, ongeduldig door het zwijgen rondom, keerde zich driftig om.

‘Het wordt hier vervelend! Hè! Adam! Adam! Kòm, speel eens wat!’

‘Ja Adam, kom!’

Adam schrikte op.

‘Wat nou -’ weerde hij af.

Maar al de jongeren nu drongen aan:

‘Toe Eli, zeg Adam eens, dat hij spelen moet!’

Eli lachte.

De oude zag op; in Eli's gezicht zag hij altijd terug de tijden, toen Jelle Bag met het kind dagenlang doorbracht in zijn hut...

De jongens drongen:

‘Kom Adam, speel dan!’

Maar hij hoorde hen niet; hij zat een poos doodstil, verzonken in zijn gedachten, die van Jelle Bag teruggingen nog... toen hij woonde in Boge... Dat deed de stille zomeravond.

Georg Foks haalde lachend zijn schouders op:

‘D'r is niets aan te doen.’

Maar Adam, met denzelfden starren blik, begon nu zacht te spelen. Het was niet de oude wijs; het waren snelle hartstochtelijke tonen, die elkaar opvolgden, verdrongen als in bevende gejaagdheid; het was het sidderend verlangen, dat steeg en zich verhief, dat uitjubelde eindelijk in zegevierenden helbljen toon...

De jubel eindigde plotseling in schrillen val...

Een oogenblik zweeg de fluit, toen begon

hetzelfde motief, langzamer, doffer, in stijgenden hartstocht zwellend dan...

Hester was bevend opgestaan: als een wanhopig verlangen, dat vroeg, dat eischte, trilden de hoge tonen der fluit...

Nu zonk het langzaam, verhief zich dan plotseling weer tot zijn vroegere hoogte, om dadelijk weer te zinken...

Het waren dezelfde tonen, maar laag, mat, loom, moeielijk zich opheffend, - slepend nu - weenend in trage, zware melancholie...

De oude wijze, de oude klacht...

Achter Adam, in de schaduw, stond Eli Bag; in den donkeren, stillen avond kwam over hem de onmetelijke droefgeestigheid van die tonen, en wekte scherp in hem een bitterheid over den tijd, dien hij hier had gewerkt en gesloofd... het leek nu alsof elke illusie een dwaasheid was.

Hij zag onwillekeurig naar den kant, waar Hester Ross zat, - een zware rimpel groefde zich in zijn voorhoofd.

Zij was kind uit dat volk, dat hij wilde

helpen en opheffen, en dat zijn beste bedoelingen wantrouwde. De blijde dagen, als hij vast geloofde dat Hester hem liefhad, schenen hem op dit oogenblik waanzin, - waaròm had hij dat ooit gedacht?

De fluit kláágde...

‘Was 't dan nooit waar geweest, dwaasheid evenals al het andere? het licht in haar oogen als hij plotseling voor haar stond, de trilling in haar stem als zij tot hem sprak...?’

Eli richtte zich driftig op, zijn mond trok in strakke lijn.

‘Vanavond hier - in die duisternis en stilte - met die fluit - was er nièts - nièts...’

De fluit klaagde - brak plotseling af dan.

Adam zat stil - verloren.

En de menschen zwegen.

Eindelijk sprong Georg Foks op:

‘Hè Adam! is dat nou wat vroolijks.’

De oude schudde grimmig het hoofd, en stond op; zonder een woord liep hij den weg op, naar zijn hut.

Eli wàs al heengegaan.

De maan kwam langzaam op; het was de heel rustige, koele avond, die zonk over het land, over de gedachten, de woorden der mensen, gesproken in den helderen dag.

En plotseling, niemand wist waarom, noemde één den naam van Berend Ross.

De molenaar Bels vertelde van den vriendelijken, stillen jongen; samen hadden zij op de schoolbank gezeten, hij wist nog de plek waar Berend den paardekop sneed in het hout...

De mensen luisterden, knikten... daar werd menige herinnering wakker nu.

De oude Jonas West had hem vaak als kind op zijn knie gehad, en voor hem gezongen - wat ook weer? - 'het liedje van den jongen soldaat'... en hij zong met zijn oude gebarsten stem het liedje, dat eens den knaap deed opspringen van vreugd.

In de schaduw der laatste linde zat Jane Hal; zij dacht, wat zij lang vergeten had: aan den knappen, jongen Berend Ross, met wien ze danste op het zomerfeest, met wien ze wandelde op den weg in den zomeravond.

Ze zag het nu alles weer.

Haar blikken zwierven naar de plek, waar haar man en flinke jongens bij elkaar zaten.

En ze glimlachte - een langzame, rustige glimlach.

Want het was lang geleden.

Maar Berend Ross wist van dit alles niets.

Hij hoorde niet de verhalen uit zijn jeugd van zijn ouden schoolkameraad; hij hoorde niet het liedje, dat als kind hem verblijdde; hij zag niet den glimlach van de vrouw, die als meisje hem liefhad.

Niets van dit alles kwam tot hem...

Niets?...

Het is het zonderlinge, dat een mensch, ver van alles, wat hem ééns na aan het hart lag, plotseling ervaart in de herinnering van hen, die hem schijnbaar vergaten; door een toevallig iets - een geluid - een klank - een kleur in den zomeravond...

En daar is niemand, die zeggen zal of niet de bewustheid ervan komt tot den eenzame.

Niemand, die weet, wat juist op dat oogen-

blik zijn naam deed noemen door hen, die hem als kind hebben liefgehad.

Niemand, die zeggen zal, hoever de macht reikt, die doet spreken de ziel tot de ziel.

Langzaam gingen de mensen naar huis.

Maarten Ross en Hester liepen zwijgend den weg af naar de smidse, zooals zij dikwijls te samen gingen, rustig vertrouwd in elkanders bijzijn.

Van kind af samen opgevoed, waren zij sterk aan elkaar gehecht; oppervlakkig verschillend, Maarten met zijn zonnige, blijde natuur, levend in vroolijkheid; Hester stroefver, ernstiger, moeilijker te naderen, onverschillig voor vreemden, maar onder haar stroefheid was zij volkomen vrouw, zij kon zich geven met een groote liefde, zonder twijfel, zonder vragen waarom en hoe, zich geven met volkomen opoffering van zichzelf; haar verstand zei haar daarin niets, zij redeneerde niet, overwoog niet, zij volgde slechts datgene wat haar leven beheerschte: haar intuïtie van teedere vrouw.

Maar diep in hun wezen waren zij aan elkaar gelijk, beiden met dezelfde
aanhankelijkheid, met die innige wijsheid van liefdeweten, die hun was ingeboren.

Dicht bij het kleine raam begon Maarten den grooten waakhond aan te roepen, die
blaffend uit zijn hok schoot.

‘Grootmoeder weet het al,’ zei Hester, wijzend naar de stille schim op 't gordijn,
die zich niet bewoog.

Het was het leed van altijd keurende teleurstelling, dat zij trachtten haar te besparen;
leed, waarvan alleen *zij* den omvang wisten,

Want *zij* zagen, als 's avonds een verre stap aanklonk op den weg, haar oud gezicht
zich opheffen en vol hoop opluisteren - dan verdoffen weer in moede teleurstelling.

Altijd een vreemde stap, en die ééne nooit.

Zij zou hem herkennen - altijd!

Want de stap van een voet raakt vergeten waar zoolang die voet den drempel niet
betreden heeft; maar in het huis, waar eens de rappe voeten van den spelenden knaap
draafden

over den vloer - dáár wordt nooit de eigenaardigheid van dien stap vergeten.

En de klank van een stem wordt vaak vreemd aan een vriendenoor; maar in de kamer, waar de kinderstem heeft gestameld en gejuicht, - dáár kan nooit zijn klank verloren gaan.

En voor de menschen wischt zich uit menige trek in het gelaat van een, die lang reeds verre was, - maar daar, waar het zachte, vertrouwelijke lamplicht heeft geglansd in de blijde oogen van den zorgeloozen knaap, waar het zijn gelaat heeft beschenen, als hij moegespeeld zijn hoofd legde op de oude tafel, en rustig insliep, - dáár kan nooit een trek van dat gelaat verloren gaan.

IV.

De zon rees blij over den nieuwen dag: Zondag!

Het volk ging op naar de schuur van Gerke, om te luisteren naar Eli Bags woord; en de mannen, de vrouwen drongen op, en vulden de schuur en wachtten tot Eli zou komen.

Langs den achterweg kwam Eli.

Nu, in de blijde zonnigheid van den morgen zonk geheel weg zijn melancholie van den vorigen avond.

Hij zag rond; heel in de verte, waar een dun rookwolkje recht steeg boven de hei, lag de hut van Adam Feke - en rondom lag het land in den wazigen, witten vrede van den laten dauw. Hij zag dit alles, langzaam ge-

nietend, en de zonnevreugd viel vol in zijn hart.

Hij was *nu* geheel vergeten, wat hem den vorigen avond bijna te zwaar leek om voort te slepen: zijn moeielijk volgehouden strijd, waarin hij het werk voortdreef met de uiterste inspanning van zijn wil; het was nu, alsof er nooit tegenspoed had bestaan; hij was vergeten, dat hij moedeloos was geweest, en bitter, en vertoornd. Hij wist *nu* alleen, dat hij moed had voor alles, dat hij verlàngde naar het werk, dat alles gòed was zoo.

Toen hij stond op de kleine verhevenheid, en neerzag op al de gezichten, die zich naar hem ophieven, zocht hij, onbewust bijna, Hester, en het was hem een plotselinge openbaring van vreugd, haar te zien, vlak tegenover hem, haar ernstige oogen in gretige verwachting op hem gericht.

Toen sprak hij:

‘Ik heb allen gevraagd hier te komen, omdat ik weet, dat er veel ontevredenen zijn, en ik moet met jullie spreken.

Ik weet, dat maar weinigen bereid zijn te

doen wat ik vroeg: den heelen zomer hier aan het werk te blijven; ik weet, dat jullie van plan bent het werk neer te leggen tot den winter, en bij vreemde boeren te gaan, zooals je 't vorige jaar gedaan hebt.

Ik heb gezegd: ik zal een vast loon uitbetalen, zomer èn winter. Maar jullie zegt: we kunnen het dubbele verdienen bij Brogs en over de grens.

Dat is zeker waar.

Maar *ik* ben gekomen met een ander doel, dan jullie je voor oogen stelt. Zoo dikwijls heb ik er al op gewezen, maar niemand heeft het begrepen; daarom wil ik het vandaag nog eens geheel en duidelijk trachten uit te leggen.

Toen ik hierheen kwam, heb ik zoo goed geweten en gevoeld, waartoe dit werk leiden moest, en niemand zal mij dat geloof ontnemen.

Het is waar, het loon is minder, dan jullie in den zomer kunt verdienen; maar het *is* voldoende om van te leven hier.

Ik spreek niet eens daarvan, dat nu in den winter ook verdiend wordt en de vo-

rige jaren niet; ik wou op iets anders wijzen.

Als de zware, ik wéét het wèl, de zeer zware arbeid van dit diepspitten is gedaan, als de jonge boomen geplant zijn, dan zal jullie vragen: Wat hebben we nu? Die grond geeft ons niet te eten, waarvoor hebben we dat moordende werk gedaan, we moeten nog even hard tobben als vroeger!

En daar zullen velen zijn, verouderd, gebukt door den ongewonen arbeid; die arbeid, die iedereen heeft teleurgesteld...'

Eli wachtte even: vele mannen zaten met ongeduldig norsch gelaat; maar 't kon hem nu niet hinderen, het trof hem niet, *hij* leefde òver hen heen in zijn heerlijk visioen: de arbeid geslaagd.

Langzaam begon hij weer te spreken.

'Ik zal jullie zeggen, waar al die arbeid gebleven is.

De jaren, dertig jaar misschien wel, zijn gegaan; de meesten van jullie zijn oud, velen afgeleefd; jullie kinderen zijn opgegroeid, mannen en vrouwen.

Nu draagt die arbeid vruchten.

Het bosch wordt gekapt, en de grond, waarop jaren en jaren de bladen gevallen zijn, en rottend hebben gelegen in winter en zomer, - die grond is vruchtbaar geworden. Die grond kan nu worden bebouwd; het is het eigendom, dat jullie door tallooze moeiten aan je kinderen hebt nagelaten; en zij zullen het eeren en liefhebben, want hun ouders hebben er de kracht van hun leven aan opgeofferd.

Als er een is, die voor vele jaren hier was, en hij komt na zooveel tijd terug, dan zal hij rondzien, en vragen:

Ik heb hier niets dan dorre hei gekend, waar wat bouwvallige hutten stonden verspreid. Nu zijn er hoeven, en het land is bebouwd; daar zijn tevreden, welvarende mannen en vrouwen, ik zie het koren wuiven en hoor de blijde muziek van het oogstfeest...'

'Zie - dat is dan *jullie* arbeid!'

Eli zweeg.

Er was een geluid, het geluid van honderd

stemmen, onzeker eerst, weifelend, dat aanzwol dan, en woelde luidruchtig dooreen. Maar Eli hoorde het niet, hij zàg hen niet; hij stond daar, stralend, en zàg - veel verder dan zij - de verwezenlijking van zijn heerlijk ideaal...

Hester streek over haar voorhoofd, gloeiend van trotsche ontroering:

‘Zagen zij allen wel, hoe hoog hij boven hen stond? Beter, wijzer dan een van hen? Zàgen zij het wel, dat zij nièts waren bij hèm??’

Eli sprak weer; er was een verandering in zijn trekken, in zijn stem: een groote zachtheid:

‘Denk dááaraan! Denk vooruit, leef vooruit, denk niet aan jezelf! Kùnnen jullie niet denken aan den grooten arbeid alleen, en wat die geven zal?’

Want de kinderen zullen alleen kunnen oogsten, wat de vaderen hebben gezaaid.’

O! de herinnering aan zijn ongelukkige altijd eenzame kindsheid! Geen van allen, die luisterden naar zijn woorden, kon beseffen,

hoeveel zwaarder dan voor hen, het leven was voor Eli Bag; die de zwakheden in zich had van een heel voorgeslacht; die met zijn waarlijk goede impulsies en teer voelen zooveel hooger stond dan zij, en toch op een oogenblik geheel kon zwichten voor zijn lagere driften; die tegelijk had de liefde en toewijding van een apostel, en de hardheid van een absoluten meester; die onberaden het scherpste woord kon uitspreken, en weken lijden onder de herinnering eraan; die 's morgens kon hebben de naïeve blijheid van een kind, en 's avonds de moeheid van een afgeleefde; Eli Bag, zóó overheerschend door zijn sterk sprekende karaktertrekken, en tegelijk zóó eenzaam daardoor.

Zij waren gekomen om een hooger loon van hem te eischen, en als hij het niet inwilligde, hem te zeggen, dat zij heengingen, tòch naar vreemde boeren, dat hij hen door niets kon tegenhouden.

Zij zeiden niets.

‘Als er een is onder jullie, die geen vertrouwen meer in mij heeft, laat hij het dan

nu zeggen; ik kan hem 't geloof niet geven, maar laat hij dan heengaan; want ik wil alleen werken met hen, die blij kunnen arbeiden, met geloof en hoop in den goeden uitslag. Ik vraag niemand te blijven, maar van hen, die willen voortgaan, verwacht, eisch ik ook al hun kracht en lust.'

Eli zweeg nu, en zag rond.

Loes stond op.

'Als we ons verbinden hier te blijven - dat's goed en wel; maar als Eli eens om 't een of ander de onderneming moest opgeven - dan trekken *wij* aan 't kortste end - dan hebben *wij* geen geld voor den eersten tijd... wat dan...?'

Een geroes van stemmen ging om...

'Dat's waar - ja zeker - laat hij een bepaling maken, dat hij drie maanden zal uitbetalen, als *hij* laat ophouden...'

'Als de vorst invalt, kan er óók niet gewerkt.'

'Die tijden zijn gerekend onder 't werk...'

Ze zwegen weer en zagen naar Eli; hij zag bleek, een harde trek was om zijn mond.

‘Als *ik* 't werk doe ophouden, zal ik drie maanden uitbetalen - dat beloof ik,’ zei hij stroef.

De oude Brandt knikte verheugd. ‘Zóó is 't goed - zóó is 't goed...’

Er was een oogenblik stilte. Toen sprong Georg Foks op van zijn plaats, en drong door het volk tot Eli, en greep Eli's hand in zijn groote vuist.

‘*Ik* blijf, Eli, daar kan je zeker van zijn... èn Geert.’

De jonge Wirsen, de oude Brandt en Baats, en Loes en zoovele anderen drongen nu op; en hun forsche handen sloten zich om Eli's hand, en allen zeiden zij hem uit hun volle tevredenheid weer op dit oogenblik:

‘We blijven Eli... we blijven...’

Toen zij eindelijk langzaam heengingen, zag Eli tegen den muur Jonas Laret staan, en plotseling wist hij, dat Laret de eenige was, die niet met de anderen bij hem gekomen was.

Een oogenblik zagen zij beiden elkaar aan;

las Eli den haat in 't gezicht van den ander, den wrok tegen den jongere, die sterker dan hij het volk beheerschte door den invloed van het nieuwe; het nieuwe, dat *hij* háátte! Als hij het volk de oude hei zag bearbeiten, als hij de aardkluiten zag vliegen, dan weende hij haast van smart en spijt; dan zag hij al 't oude, waaraan hij verknocht was, waarin hij wortelde, vernietigd. En het was hem een grief te meer, dat Eli geen acht op hem sloeg, alsof hij zelfs zijn vijandschap niet telde.

Maar op *dit* oogenblik voelde Eli het; in al die toewijding viel scherp die ééne haat, en terwijl hij ook Laret eindelijk langzaam zag heengaan, zich voegend bij de laatsten, dacht hij, zijn blijde vreugd gezonken, hoe hij *dien* invloed toch nooit kon te niet doen, omdat die wortelde in het volk zelf, dat die toch altijd weer zou opstaan; dat in al die toewijding van daareven, dat andere een oogenblik was overheerscht, maar niet vernietigd.

Toen Eli opschrikte uit zijn gedachten, zag hij plotseling Hester.

Was zij teruggekomen... had hij haar niet gezien?

Zij stond waar zij gezeten had, toen hij sprak... en wachtte tot hij komen zou.

Hij liep langzaam de ruimte door naar haar toe, en zwijgend stak hij zijn hand naar haar uit, nog half terug in zijn gedachten, half in de blijdschap haar nog te zien.

‘Hester - ben jij hier nog!’

Zij antwoordde niet; ze leunde terug tegen den houten wand, en zag hem aan, haar hand in zijn hand, haar wangen donker gekleurd; en voor 't eerst wist Eli zeker, dat zij hem lief had.

Het gaf hem een schok, een plotselinge zonderlinge gewaarwording. Het trok hem neer met geweld uit zijn visioen, en dwong hem te denken aan die groote, donkere vrouw, die daar voor hem stond, en wachtte tot hij komen zou. En hij voelde nu, hoe zij hem liefhad; hij zag het in de beving om haar mond, hij hoorde het in haar stem, toen zij zacht zijn naam zeide:

‘Eli...!’

Het was als een zucht, een sidderende zucht van groot verlangen.

En hij zweeg; hij dacht aan den vorigen avond, toen dit hem onbereikbaar had geleken, hij begreep dit nu niet meer; hij zag *nu* wéér al de keeren dat hij in de smidse was geweest, en hij haar gelaat had zien opstralen bij zijn komst... en tegelijk wist hij ook, wat hem altijd weerhouden had 't haar te zeggen; het weerhield hem ook nu, en deed hem zich ongelukkig machteloos voelen: de angst zich te binden, angst op zich te nemen, wat hij niet zeker was te zullen vervullen.

De opwinding van dien morgen was voorbij; hij was uit dat geestesleven gerukt in de werkelijkheid, en deze kon hem nooit voldoen; en plotseling gedrukt, moedeloos nu, in die eenzaamheid om hen beiden, was 't eenige, wat hij zich gedreven voelde te zeggen tot haar: niet zijn liefde, niet zijn verlangen naar een woord van liefde van háár, maar vragen van háár bemoediging voor datgene, waarvan

hij, toen hij stond tegenover zoovelen, zoo zéker was geweest.

‘Hester, het is zóó zwaar dat vechten tegen twijfel en wantrouwen; vandaag zijn zij tot alles bereid, en morgen gooien ze 't werk neer; dàt - er is niets zoo moeielijk als om altijd-weifelenden òp te houden.’

Hester zag hem aan; dit was de bittere terugslag van haar blijde hoop, nu *zij*, zoo trotsch, in haar hoogste liefdevoelen was gekomen tot hèm; en *hij* sprak tot haar van zichzelf, van zijn wèrk!

Een oogenblik verhief zich haar toorn in stommen, beledigden trots... toèn zag zij zijn gelaat bleek, veranderd, slap, zonder dien blijden glans nu weer - en plotseling voelde zij pijnlijk dat dit bij hem nooit anders zijn kon; dat liefdeleven met hèm nooit kon zijn het stralende, àl-verheugende, dat zij ééns hoopte dat komen zou van hèm.

In dit oogenblik begreep zij haar liefde voor het leven, zij voelde het met scherp, zuiver voelen voor het schepsel, dat zij liefhad; dat liefde bij hem beteekende: aan die

ééne, die hèm ware liefde gaf, ten offer te brengen zijn gevoeligen trots, aan haar alléén te willen geven zijn ziel van leed, zijn zwakheid, waar hij voor allen sterk wilde zijn; van háár willen hebben: sterking en liefde, en troost.

En haar eerste smart om zichzelf ging onder in een alles vervullende teederheid voor hem; en uit dat nieuwe gevoel, den weemoed om haar liefde, waarvan zij nu wist, dat die altijd meer zou geven dan ontvangen, sprak zij tot hem de woorden van teederheid en geloof; en zij gaf hem den naam, waarmee ze hem in haar hart altijd genoemd had, dien zij zeide nu, rustig, zonder valsche schaamte, in het recht van haar groote en goede liefde:

‘Lief, ik heb altijd geweten, hoeveel je kon; ik geloof vast in je, Eli, ik weet zoo zeker dat het werk zal gelukken; ik kèn je, beter dan jijzelf, omdat ik zoo veel van je hou!’

Haar woorden kwamen tot Eli als iets geheel nieuws en goeds. Hij sloeg zijn armen om haar heen, en zei zacht:

‘Hester, hou je zóóveel van mij?’

Dàt was zijn stem, met een klank dien zij nooit te voren erin had gehoord, waarnaar zij gesmacht had, - die haar deed vergeten waaraan ze een oogenblik te voren zich had onderworpen; en zij sloeg haar armen om zijn hals, en hing aan hem met haar lenig, krachtig lichaam, en trok zijn gelaat naar zich toe, en kuste het, kuste het weer met hartstochtelijke, nooit verzadigde teederheid.

‘Eli! zèg 't, zèg 't ééns, zèg dat je van me hòudt - meer dan van een ander - alleen maar méér dan van een ander... Eli, zoen me nòg eens, nòg - ééns...’

Hij hield haar aan zijn borst, en kuste haar gezicht, haar oogen, haar haar, haar bevenden mond - en hij zei het eenige woord, dat hij zeggen kòn.

‘Ik hou van je - ik hou van je...’

* * *

‘Grootmoeder luister - de avond is zoo helder en zacht...

Grootmoeder luister, - ik heb mijn liefste gevonden...

Grootmoeder, kunt ge slapen en droomen terwijl ik u dat zeg?

Grootmoeder denk: hij is mijn liefste!...

Kunt ge niet meer voelen met uw oud hart wat liefde is?

Is liefde smàrt - zègt ge dat?

Maar mijn liefste is de beste, de grootste van allen - als een eik staat hij uit boven
het volk...

Grootmoeder, wat zegt ge - dat liefde smàrt is?

Ik tèl het niet! Ik heb jaren de smart van

verlangen naar hem gevoeld - nu is dat voorbij.

Grootmoeder! wat is de ondergaande zon rustig over het land... wat zeidet ge? Dat een leven l ang is, z oo vele jaren?

Ja, zoovele jaren van gel uk - van vreugde om h em - en ik wil niet meer denken aan wat vroeger was... Hij heeft mij in zijn armen gekneld, en mijn mond gekust, dat ik dacht te st erven van zaligheid...

Wat zegt ge, grootmoeder - dat liefde sm art is?

Ik zal het toch nooit gelooven.

Ik heb het wel gedacht de vele malen, als ik hem wist zoo ver van mij, maar *nu* - nu is hij niet ver meer! Nu behoort hij *mij*, nu kan mij geen leed meer geworden van hem. En alle andere leed is licht - ik t el het niet.

Want *hij* is mijn liefste!

Waarom zegt ge niets meer, grootmoeder?

Ge weet wel, ik zou het toch niet gelooven.

Grootmoeder zie, de zon is te laag gezon ken - ginds achter den boschheuvel. Wij

kunnen ze niet meer zien... Maar de lucht is nog rood - ik zie den gloed op uw gezicht...

Nu gaat het weg.

Het wordt snel donker nu...

Was dat een vleermuis? Neen, niet dáár grootmoeder! ge ziet hem niet! waarom is het altijd alsof ge naar iets anders ziet dan wij... iets, dat ónze oogen niet bereiken kunnen.

Grootmoeder, wat is het, dat ge ziet?...

Het wordt nu zoo donker en stil - ik zou wel kunnen schreien...

En het was toch heden de blijde dag van mijn leven... het is, alsof ik 't verder van mij voel gaan... maar morgen zal mijn geluksvreugd weer rijzen, héérlijker dan de gouden zon!

Wat is de avond donker - er is geen maan - en geen enkele ster...

Grootmoeder luister, zou ooit mijn geluk van mij kunnen gaan - zou mijn blijde ziel ooit kunnen worden donker en stil...?

Wat zegt ge, grootmoeder? Uw stem is

zoo zacht... 'Het zal alles komen, zoals het komen moèst,' zeidet ge dàt?

En liefde is smàrt? Ach, ik weet het wel, ik geloof het wel...

Grootmoeder - oude grootmoeder, kus mij - het is zoo koud en zoo eenzaam - ik heb uw kus zoo noodig...

Ach grootmoeder, wat zegt ge toch! Zeg het niet meer, zeg het niet meer! Ik heb hem zóó lief - voor altijd, zelfs als alles donker geworden is... grootmoeder!'

'Kind, er is een groot licht opgegaan!'

* *
* *

V.

De dag lag laag en grijs over het land.

Het volk, opgewekt door het koelere weer, werkte vlugger en krachtiger dan de laatste dagen. De jongens Wirs en Baats waren onuitputtelijk in kwinkslagen en grappen, en hun schaterlach klonk telkens over de hei.

Het was de stemming, die Eli zoo graag om zich voelde, die hij noodig had als een levensbehoefte; hij kòn niet leven in gedruktheid en vijandelijkheid. Maar dezen morgen kon hun vroolijkheid zijn eigen stemming niet verdrijven. Zwijgend stootte hij telkens weer de spade in den harden bodem, met zoo'n kracht, dat de aardkluiten opsprongen; maar hij dacht geen oogenblik aan wat hij deed, zijn gedachten waren diep in zichzelf gekeerd.

Dezen nacht, alleen, zijn opwinding verdwenen, was zijn weifeling, zijn angst van den Zondag teruggekomen.

De groote verandering die had ingegrepen in zijn leven.

Het volk was verheugd. Het was de trots, dat een Bag zou huwen met een hunner dochters.

De mannen spraken er lang over, onder het werk, als Eli niet in de nabijheid was, en de vrouwen zeiden het over en over, en plozen het uit, terwijl zij in de schaduw van hun huisjes bij elkaar zaten.

‘Hester en Eli... Eli!’

En zij zagen hem aan, zagen zijn gelaat zoo zonnig, alsof nooit meer een smart hem zou kunnen treffen; en als hij voorbij was zeiden zij tot elkaar:

‘Ik heb Eli nooit zoo gezien... hij is dol op haar... dat maakt 'm zoo vroolijk.’

En ondanks hun verwondering, bracht het hem toch nader tot hen.

De dagen na dien Zondag waren voor Eli onafgebroken geluk geweest, er was niets dat hem kwelde, of zijn stemming verstoorde, hij dacht alleen: Hester, die hem liefhad, - Hester, - zijn vrouw. Maar zelfs in die dagen voelde hij hoe verschillend zij was van hem; als hij haar sprak van het werk, van zijn illusies erover, dan begreep hij instinctmatig, ziende haar open, luisterend gezicht, dat zij absoluut vrouw was, in haar onbegrensde toewijding aan het schepsel, dat zij liefhad, maar nooit, zoals hij, haar liefde kon geven aan zoovelen; zij dacht niet, als hij sprak, aan het volk; zij zag alleen hèm. En over zijn verwondering heen, dat iemand zóó voelen kon, was heviger gelaaid de warme blijdschap: dat zij hèm zoo liefhad, dat die liefde hem behoorde...

Waarom had hij dat tevreden geluk niet kunnen houden? Waarom moest altijd elk gevoel weer verdrongen worden door een nieuw?

Het lag al weer achter hem.

En nu kwamen erger terug de weifelingen,

de angst, waarmee hem zijns ondanks vervulde die alles gevende, alles verwachtende liefde - angst, dat hij daaraan niet zou kunnen voldoen.

Hij had nooit sterk 't besef van verantwoordelijkheid gehad, dat voelde hij nu; nu ondervond hij het, en het was hem bijna ondragelijk...

Hij wierp zijn spade neer, en stond een oogenblik, het hoofd in den nek, als in benauwdheid te staren naar de grijze lucht.

‘Was hij geen dwàas? Was er reden zoo te tobben? Kòn hij dan niet genieten wat er te genieten viel! Moest hij dan altijd zichzelf elke vreugd vergallen!

‘Hij woù niet - hij woù niet.’

Als een jongen liep hij om zes uur naar de smidse. Hester wachtte hem binnen...

Later gingen ze samen voor 't huis, waar de oude vrouw zat; Maarten was naar de stad.

De zon ging nevelig onder, er was een stille, grijze vrede rondom over het land; alleen de krekels sjirpten schel in het gras,

over hun hoofd vloog een zwaluw met snelle wendingen.

Dat was alles.

Toen voelde Eli, terwijl hij zat met Hesters hand in de zijne, die groote alomme rust in zich zinken; zijn twijfel van dien middag verdween. Hij dacht, terwijl hij uitzag over het stille land, hoe Hester bij zijn komst haar armen om zijn hals had geslagen, en hij had gebeefd onder de hartstochtelijke kracht van haar omhelzing.

En in die herinnering zat hij roerloos, zonder spreken; voelend weer alsof iets wonder-blijfs, geheimzinnig moois over hem gebeurde, en hij onderging dat gevoel in bijna-eerbied; hij zag alleen Hester aan, en sprak niet, vrezend het weer te verliezen...

De heele maand Juni was warm en mooi; Juli kwam.

En al dien tijd was Eli gelukkig.

Het volk was tevreden, bijna allen waren

in Lode gebleven, en hadden geregeld gewerkt.

's Avonds was Eli altijd bij de Rossen; voor hem was de dagelijksche omgang met deze menschen van grooten invloed; misschien de grootste invloed, die hem ooit voor een tijd had kunnen beheerschen.

Tine Ross hield van hem, omdat ze hem gekend had van klein kind af, omdat ze tegen hem spreken kon over Berend; ze zei nooit veel, maar met een enkel woord sprak ze soms tegen hem haar verlangen uit, voelend dat *hij* dit begreep.

Eli hield van haar en van Maarten, om de groote rust, die van hen uitging.

Maarten!

Eli kon denken met een bijna pijnlijke verwondering over die forsche natuur, altijd volkomen in evenwicht, het leven nemend zooals het was, blijmoedig gerust; bedaard en tevreden-vroolijk deed hij zijn werk, dreef hij het fijne smeedwerk, dat in Brogs en verder door de winkeliers werd gekocht.

En niemand wist het geheim, dat hij stil en trouw in zijn hart besloot: de groote illusie

van zijn leven, die gebroken was - Hester, die Eli liefhad, Eli!’

Zij had 't hem gezegd, denzelfden avond nog, zooals zij gewoon was alles aan hem te vertellen, altijd verlangend naar zijn medevoelen.

Maarten had een poos niets gezegd; hij stond voor 't raam en zag uit, zonder iets te zien....

‘Eli - Eli! En wat *hij* altijd gedacht had, *zóó* zeker, dat 't hem natuurlijk toescheen - dat was dan niets dan verbeelding geweest....’

En in de eenvoudige goedheid van zijn hart vroeg hij zichzelf af met smartelijke verwondering: ‘Hoe komt 't, dat 'k daar nooit aan gedacht heb - ik dacht altijd, dat zij 'tzelfde wou als ik....’

Eindelijk zei hij:

‘Waarom - heb je me dat nooit gezegd..?’

‘Wat?’

‘Dat - van Eli...’

Ze zag hem lang aan.

‘Ik weet niet - dat weet ik zelf niet.’

Hij zweeg weer - toen zei hij haperend:

‘Zal je mij - al is Eli er nu - toch 'tzelfde blijven beschouwen - ik bedoel - net als vroeger...’

Ze kreeg tranen in haar oogen; snel stond ze op, en kuste hem.

‘Natuurlijk - dat kàn immers niet veranderen - jij en grootmoeder...’

Dàt was 't - hij en grootmoeder - dat was 'tzelfde - het andere was voor Eli...

Hij kuste haar niet terug, dat kón hij nu niet meer; een oogenblik hield hij haar vast - toen ging hij weer aan zijn werk.

De avonden waren van een groote bekoring. Dikwijls bleven Hester en Eli samen thuis, en zaten uit te zien over het vredige landschap. Maar vaak ook joeg Eli's onrust hen op; hij had dagen, dat hij Hester geheel voor zich wilde hebben, jaloersch op ieder die haar een oogenblik van hem wegnam.

Dan liepen zij samen den weg op naar Boge, een heel eind ver, doorwandeland onvermoeid, tot zij eindelijk verwonderd stilstonden en rondzagen; en zij zeiden tot elkaar:

‘Zóó ver al - ik had er niets van gemerkt...’ En ze lachten met een stil, zalig lachje, en langzamer nog liepen zij den langen weg terug - elkaar zeggend met zachte, afgebroken woorden hun liefde...

Soms stonden zij stil; dan nam Eli Hester in zijn armen, en klemde haar aan zijn borst, en kuste haar gelaat met lange, gretige kussen...

Eindelijk gingen zij weer voort, zwijgend nog langen tijd... bevend, overweldigd door de herinnering aan dat oogenblik...

Zoo gingen de dagen, de een na den ander; en over hun geluk straalde de volle warme zomer.

De zomer met vreugdige gouden zonneschittering aan strakblauwen hemel; één juichend feesttij - weer elke dag, die aanbrak...

En in de kleine tuintjes van het volk bloeide nog laat dezen zomer de vlier; de wind voerde den zoeten geur ver over de heide...

Maar 's avonds was de hei van een wondere schoonheid, als een tooverland onder vlamme lichten.

Adam Feke zat voor zijn deur en zag uit in al die heerlijkheid. Dan speelde hij niet; hij zat daar stil tot de roode gloed was verstorven - en de avondster kwam...

Eli had hem van zijn liefde verteld.

Hij had alleen gezegd: 'Dat is goed - dat is goèd...'

Sinds kwamen Hester en Eli dikwijls samen.

En Adam, als hij haar zag met Eli, dacht: 'Zij is sterk - zij heeft wat Eli mist... het is heël goed...'

De zomer ging voort.

Tine Ross zag Hesters geluk; en zij sprak nu niet meer tot háár van haar eigen smart en vreeze...

Zij zweeg - en zag elken avond weer rijzen over een vergeefs verbeiden dag.

En zij wist niet, hoe dichtbij het was.

Want eer de heistruiken aan den rand van den weg zich paars gingen kleuren - kwam Berend Ross terug in het dorp.

VI.

Hoort!

De oude zwerver, die eens wegtrok uit het stille dorp.

Hoort!

Hoe hij verhalen zal! Van de verre landen, waarheen hij is getogen, waar hij geleefd heeft het leven van vreemde volken, en zijn mond heeft gesproken taal van een onbekenden klank.

Waar zengende lucht zijn gelaat heeft gebrand - waar zijn oogen hebben gevlamd en zijn ziel heeft gejuicht bij het zien van veel dat zóó schoon was.

Hoort!

Hoe hij verhalen zal! Tot de ouden van dagen een bitter gemis voelen, als zij denken aan hun eigen eentonig vergaan leven; en

de jongeren opspringen, en uitzien met gretig verlangen over de verre vlakte.

Hoort!

Want schooner dan iets hier, schooner dan de verre, strenge heide, die bloedrood ligt in de ondergaande zon - zijn ginds de bergen, de reuzen, die heffen hun kruin tot de wolken...

Schooner dan de vrede van het oude dorp, waar loom en zwaar de geur van den lindebloesem hangt over den stillen hof - waar 's avonds de mensen zitten en elkaar vertellen de oude dierbare verhalen...

Schooner dan dat alles zijn de vroolijke, lichte steden, waar het geraas der machines den klank van een menschenstem verdooft - waar 's avonds de hemel rood ziet van den vonkengloed der fabriekspijpen, alsof een groote luchtbrand woedde over de woelende stad.

Hoort dan!

Maar Berend Ross, de moede, spreekt niet.

In de kleine kamer zit hij - en rust voor 't eerst - en ziet uit, met oogen, zwaar van de jaren, door het kleine raam, waar hij

als knaap door keek met onrustig verlangen.

Want daar is veel wat hem kan doen vertellen - maar nog meer wat hem zwijgen doet.

De herinnering aan al dat verre schoon, dat eens onweerstaanbaar hem tot zich trok. Niemand weet hoé zijn vurige ziel heeft genoten en gejuicht bij dat heerlijke, dat hij reeds waande zijn deel.

En niemand weet, hoe bitter de eerste teleurstelling is gevallen in die zonnige ziel, en hoe zwaar de harde zorgen zijn gezonken in zijn groot blij hart.

Niemand weet dit; want Berend Ross zwijgt.

Enkelen trachten hem aan 't praten te krijgen - beginnen zelf, hoe heerlijk toch dat alles moet geweest zijn, waarnaar zij zoo verlangen.

Berend Ross glimlacht; een langzame, melancholieke glimlach, die doet denken aan veel ongeweende tranen.

Hij denkt, hoe hij eindelijk vermoeid van alles - terugzag een oud visioen, bijna vreemd

van oudheid - maar zóó goed en zóó rustig.

En terug ging.

Maar dit weten zij niet, de ouden die betreuren, de jongen die verlangen...

Wat zij hebben, kunnen zij blind niet waardeeren - en wat zij verlangen, zullen zij nooit bezitten.

Berend Ross legde zijn forsche hand op de kleine gerimpelde van zijn moeder - en zag haar aan.

En hij wist, dat één ding nooit was veranderd voor hem.

Dat zij geduldig, berustend op hem gewacht had, zonder wankelen, zonder twijfel.

Dat hòe hij ook zou zijn teruggekomen, zij hem met onveranderde liefde tot zich had genomen...

Het was alles zoo goed hier... zoo rustig... zoo van heel lang geleden.

Dat stille, onveranderde... wat hem zijn vermoeid hoofd op haar schoot deed leggen; en hij nam haar hand, en liet haar rusten op zijn grijs haar...

De lamp brandde flauw - het oude licht, dat scheen op haar kalm gezicht en op het zijne.

Buiten lag de hei - koud - donker.

Als toen hij een knaap was...

VII.

Langzamerhand, in de morgenuren, als zij beiden alleen waren, vertelde hij haar alles.

Als zij daar zat tegenover hem, en hem zag veranderd, verouderd, en toch dezelfde, kwam de bewustheid van het wonderbaarlijke, dat hij wàs teruggekomen, over haar; en zij luisterde naar wat hij vertelde, als betooverd haar eenvoudige verbeelding, gespannen door al dat vreemde, waarvan hij sprak.

Langzamerhand zei hij haar alles - kwamen de woorden, de gedachten, die hij altijd teruggedrongen had, die hij had leeren zwijgen.

Zij kwamen nu - en meer en meer herleefde in hem de herinnering.

Hij sprak van den eersten tijd, die heerlijke jonge jaren van zwerven hier en daar,

moeielijk levend, van het weinige dat hij verdiende.

Maar altijd gelukkig.

En daarna de jaren van onafgebroken, ingespannen arbeid, toen hij nog alles hoopte van dien arbeid, droomde van de heerlijke scheppingen in marmer, die ééns zijn hand wrochten zou.

Tòen was hij gelukkig; hij wist het nu weer hòe gelukkig! Hij zag terug - dingen làng vergeten, die opdaagden nu, - tot hem spraken met zoete herinnering...

Maar langzaam was teleurstelling gekomen - het bitter begrijpen, dat hij nooit zou kunnen waarnaar hij streefde - niet met al zijn arbeidskracht...

Maar hij had het niet kunnen opgeven óók; tòch was nooit één oogenblik de gedachte in hem geweest, terug te keeren naar 't kalme leven op 't oude dorp; nooit had hij iets anders gedacht zelfs in zijn grootsten tegenspoed, dan dat hij voortwerken mòest en zòu.

En de jaren kwamen, dat hij wanhopig streed met zijn moed, zijn werkkraft, zijn

schoonheidsgevoel tegen zijn eigen kunnen; maar hij kon nooit bereiken het eenige, waarnaar hij streefde: een waarlijk groot werk.

Het leek alles nu zoo ver - niet meer alsof het een heel menschenleven geweest was...

Niemand onder degenen, die daarginds zijn werk eerbiedigden, omdat het sprak van eeuwig onbevredigd, altijd hooger smachtend kunstgevoel, - die medelijdend aanzagen den vroeg grijzen werker, voortzwoegend zonder omzien, zonder weifelen, in enorme volharding en arbeidskracht, - kon ten volle begrijpen de smart, geleden onder dien arbeid, terwijl hij jongeren zich zag voorbijstreven, en meesterwerk zag van tijdgenooten; zij konden niet begrijpen dien strijd van hem, den sterke, die zich niet neerleggen kon - en duldten zijn onmacht...

De jaren van tegenspoed hadden zijn illusies verstoven, en zijn hoop telkens en telkens tot niets gemaakt, maar zijn forsche moed was niet verslagen; de levensblijheid was in hem gedood, maar de levenskracht scheen onverwoestbaar in hem.

Want niets had ooit kunnen verslaan die eene groote liefde in hem - de liefde voor zijn kunst, die zijn leven gericht, zijn leven beheerscht had; hij had zijn werk lief als een levend wezen, want 't had al zijn illusies gedragen, hij had ervoor gezwoegd en geleden, het was als een dierbaar kind, dat hem nooit anders dan smart had gegeven, en dat hij temeer liefhad om de opofferingen, die hij er zich voor had getroost.

En in die liefde was de eeuwige bron van smart: dat hij nooit zijn werk kon volmaken, dat hij het altijd wilde opvoeren tot ongeevenaarde schoonheid - en altijd moest eindigen met het te verkleinen.

Hij had zijn vrouw en zijn zoon liefgehad, maar dat was niet de gouden liefde voor zijn kunst, die onveranderd zijn grootste toewijding bezat; zijn vrouw en zijn zoon had hij lief als een mensch, maar zijn kunst had hij lief als een god.

Vertrouwend als een kind, aanbiddend, had hij altijd dat ééne gevolgd, dat voor hem uitstraalde boven al het andere. Rein van elke ge-

dachte aan zichzelf had hij zich gegeven zonder ooit te klagen of te wankelen en onwetend had hij zijn vrouw laten deelen in die opoffering, niet eens vermoedend zelfs, dat zij iets anders zou kunnen verlangen of noodig hebben.

Dit wist hij nòg niet - en hij zou 't nooit begrijpen.

En hij sprak van zijn jonge, vroeg gestorven vrouw - van de smart om haar dood...

Maar van de smart om zijn kunst sprak hij niet - die kon niet verdragen het medelijden der mensen.

Maar er was iets anders gekomen in zijn leven, zijn zoon.

In hèm was de gave - de gróóte gave, die de vader zag en voelde - en hij wachtte van hèm wat hijzelf niet had kunnen volbrengen.

Toen, in zijn geest van taaie werker, had zich het plan vastgezet: voortaan te moeten arbeiden voor zijn zoon; de jongen moest geen geldzorg hebben, hij moest alleen en onbezorgd kunnen leven voor zijn kunst; hij zou voor zijn kind effenen, wat voor hem niemand

had kunnen doen. En hij gaf zichzelf volkomen aan dat kind, omdat hij in hem zag het goddelijk genie; hij gaf ootmoedig en berustend, in eerbiedige bereidwilligheid zijn eigen dierbaren arbeid; voortaan zou hij slechts arbeiden voor geld, alleen zich toelleggen op het houtsnijwerk, dat de menschen zoo graag duur betaalden. Werk om geld alleen...

Maar zijn zoon zou het hoogste bereiken...

Toen was hij op eenmaal zeer moede geweest - daar in dat vreemde land.

En hij was teruggekomen.

Zij zaten stil tegenover elkaar. De oude Tine Ross zag naar Berend waar hij zat als in moede berusting...

Hij had niet geklaagd tegen haar, maar zij had vaag gevoeld, dat hij veel had gezwegen. En haar scherp moedergevoel zeide haar wat het voor hèn moest zijn terug te keeren zonder te hebben volbracht; wat hij moest hebben gestreden, eer hij terugkwam en rustig kon spreken over het verachte handwerk, dat hij zou verrichten om gèld.

* * *

Moeder - ik weet nu, er is iets, sterker dan al het andere.

Eéns de klank van een oude, dierbare stem - niet verdoofd door zooveel honderden luider stemmen.

Eéns de rustige, nooit veranderde liefde in zachte, oude oogen - niet verduisterd door zooveel schitterender beelden in later tijd.

Moeder! Wat mij deed verlangen, toen ik niet wist dat *ik* nog verlangen kòn.

Moeder! Wat mij geen rust liet, eer ik zou voelen uw hand op mijn moede oogen.

En uw goede stem - en uw dierbaar

gezicht als een aanraking van troost in mijn droef hart.

Moeder! Tot ik wist, dat ik teruggaan zòu.

Dat dit het éénige was...

* *
* *

VIII.

Dikwijls in den vroegen morgen zag Eli Berend Ross voorbij zijn huis gaan, met langzame, vaste schreden den kant op naar Brogs, tot waar de weg zich in tweeën splitst; daar lag de woning van Geert Dule, het kleine mannetje met slimme bewegelijke oogen als van een aap, dat hem zijn werk afkocht, om het zelf weer in de stad te verkoopen.

Geregeld deed hij den tocht, keerde in den namiddag terug met vermoeide voeten, het geduldige, moedige gelaat opgeheven naar de strakke lucht.

En Eli, als hij hem zoo zag gaan, dacht na over dien man en zijn grooten arbeid, waarmede hij hoopte te verkrijgen voor den zoon, wat hemzelf levenslang was ontzegd; en hij

zag tegelijk duidelijk en helder hoe dit was in al de Rossen, in verschillenden vorm, maar bij allen hetzelfde: geheel zich kunnen geven met een taaie, geduldige volharding aan één enkel iets, zonder een oogenblik aarzelen het zich gestelde doel volgend, zonder klagen wanneer zij erdoor moesten lijden.

Dit was geweest in Tine; in zwijgende berusting had zij haar groote wacht uitgeleden; het was in Berend, die in zijn grijsheid kracht vond voor het eenmaal verachte werk zijner jeugd. En Hester had die taaie volharding bezeten in haar lang onuitgesproken liefde voor hem...

O! Zij was geboren uit dat ijzeren geslacht van krachtige gezonde menschen, voor wie afwijking van plicht, of van het eens gestelde doel een onmogelijkheid was, met den geduldigen, rustigen moed van den waarlijk sterke.

En langzaam was weer in Eli een twijfel gestegen aan den voortduur van zijn geluk; hij wist, dat Hester hem zag zooals zij zelf was - uit haar eigen forsche natuur, dat zij hem niet inderdaad kende, niet zijn wankel

karakter, zijn overgevoelige ziel. En hij vreesde, dat zij heel moeielijk zou kunnen begrijpen *zijn* ware natuur, schuilend onder zijn opgezweepte wilskracht, met zijn eeuwigen strijd tegen zijn zwakheden, zijn lagere driften - de feilen van een heel geslacht rustend op zijn schouders.

In die mismoedige buien kwam terug het oude gevoel, een tijdlang verloren in zijn liefde: dat hij niets had in 't verleden, niet in zijn kindsheid, niet in zijn jongelingsjaren, niet van zijn vader, niet van zijn moeder, waarop hij steunen kon, waaraan hij zich kon vasthouden.

Hij had 't gevoel, alsof hij geheel los van alles, door 't leven zwierf, of er niets bestond of bestaan had, dat werkelijk met hem verbonden was; of hij een éénling was, afgescheiden van de menschen.

Zèlfs van Hester...

Er waren dagen, dat die gewaarwording heel zwak was, dat hij zelf niet begrijpen kon, hoe hij er soms zoo onder kon lijden.

Maar de dagen kwàmen, dat hij er zóó

onder gebukt ging, dat het hem ziek maakte en ongeschikt voor elken arbeid, elke inspanning; en dan kwam tegelijk terug de vrees, die hij eens gehoopt had hier te zullen overwinnen, de oude vrees: te worden als zijn vader.

De oude vrees, die nooit was weggegaan, en hem niet losliet.

En het was erger geworden.

Het was - wat hijzelf nog niet begreep - niet meer de vage vrees, maar de aanvechting zelf, het was het verlangen naar drinken zelf, dat onbewust-nog tot hem sprak, dat zich aan hem opdrong in vernederende kwelling.

Het gebrek, dat zijn voorvaders allen in meer of mindere mate hadden bezeten, was voor hen geweest een tijdverdrijf; maar Eli had bij hun gebreken niet hun grove natuur; hij zag als een afschuw het geestelijk lager en lager zinken, en hij streed als een wanhopige. Uiterlijk zoowel als innerlijk geleek hij op zijn grootvader Eli Bag; in dien zonderling was ook dat zoeken geweest naar

iets beters - dien had het in de eenzaamheid gedreven.

Eli voelde zelf, het zou minder erg geweest zijn, als hij er met iemand over had kunnen spreken, maar van allen stond hij daarin te ver af.

Het verst van Hester.

Hij besepte, hoe de gedachte aan zoo iets niet bij haar kon opkomen; en hij dacht bitter, dat de vrouw, die hem zóó liefhad, die hem dacht te kennen, hem zóó ver stond, dat hij zelfs niet waagde haar zijn lasten te klagen.

‘Waarom dacht zij hem zoo groot! Het ware beter geweest, als zij hem had liefgehad in weten van duizend feiten en tekortkomingen; dan had hij rustig kunnen zijn.’

Daar was nog iets anders.

De Kloeve.

In langen tijd was hij er niet geweest, maar de opzichters waren gekomen, en hadden gesproken van ziekte in het graan, van den slechten oogst, die te wachten stond.

Den volgenden morgen reed hij erheen.

Hij draafde op den open weg, met de heide aan de eene, de donkere dennenbosschen aan de andere zij. De lucht was frisch en aan den horizont trok langzaam de witte nevel op.

Herfstnevel al.

De herfst, die zachtkens kwam in teere witte nevels, en koelere luchten, en onmerkbaar in de nog warme dagen den zomer verdrong. En de hei donkerde paars zoo ver het oog reikte, een weelde van gloed tegen het dennengroen.

Maar in Eli, terwijl hij voortreed en dacht aan de Kloeve, was een groote zorg.

De Kloeve, die de laatste jaren van slechte oogsten maar weinig had opgebracht; de Kloeve, die hem dit jaar schadeloos moest stellen, wilde hij den arbeid voortzetten. 'Niet kunnen voortzetten!'

De gedachte joeg plotseling het bloed naar zijn hoofd. Hoe kwam het, dat hij nooit te voren in ernst hieraan had gedacht.

Het was zijn onberedeneerde natuur; hij kon zich toeleggen met allen ijver, heel zijn

wilskracht op één ding, en onderwijl tien meer noodige verwaarloozen.

En hij had de Kloeve verwaarloosd; hij hield niet van het goed; zijn lust, zijn kracht gaf hij aan 't werk in Lode, maar de Kloeve liet hij over aan opzichters.

Hij hield zijn paard in, reed langzaam voort; voor 't eerst stond het hem helder voor, dat de opbrengst van de Kloeve over zijn werk zou beslissen. Niet hijzelf, niet de arbeiders, maar dāt!

In Lode niet kunnen voortbetalen den winter, dat beteekende: nu dadelijk het werk te moeten staken - en het volk raden zich te verhuren bij vreemde boeren.

Den arbeid doen ophouden....

De arbeid, dien hij gezworen had te zullen voleinden - dien hij lief had.

Toen hij terugreed, in de late namiddagzon, wist hij het.

Niemand had 't hem hoeven zeggen, hij had 't gezien met eigen oogen - daar was niets van den oogst te wachten.

Eli reed langzaam, in zijn bleek gelaat staarden de oogen dof, zonder te zien.

Een moede afmatting was nu in hem, de terugslag van zijn plotseling opbruisende woede, toen de opzichters daarginds hem den stand van zaken hadden duidelijk gemaakt...

Zij hadden hem aangezien, in stille vrees, toen hij daar stond en zweeg in machteloze drift - en hadden gesproken van een deel, dat nog terecht kon komen - misschien, - het stuk bezuiden Boge, daar was de ziekte nog niet in het graan.

Eli had niets geantwoord, niets gevraagd - zij waren hem gevolgd, en hadden toegezien, hoe hij rondliep langs de vernielde akkers; hij had toèn geleken op Jelle Bag in zijn jeugd, als hij in zijn buien van woedende drift rondliep, en zijn onderhoorigen deed sidderen door zijn zwijgen.

En eindelijk was hij weggegaan. Hij wist het nu.

De arbeid, die moest ophouden...

Hij zou geen geld hebben om het beloofde loon te betalen - en niemand zou geld

willen geven op de reeds zoo bezwaarde Kloeve. Het loon niet betalen! Er was een tijd geweest, dat hij dit lichter zou geteld hebben - toen had hij durven hopen, dat zij vertrouwen genoeg in hem hadden, om 't werk te hervatten, zoodra hij weer kon.

Hij wist nu, dat het prompt betaalde loon het eenige was, wat hen bond; liefde voor 't werk had hij niet in hen vermogen te wekken - dat wist hij sinds dien Zondag, nu twee maanden geleden al.

Hij keek uit naar den kant van Lode, waar zijn arbeid was, zijn geluk en zijn trots. *Nu* voelde hij eerst hoe hij eraan gehecht was, hoe hij liever alle tegenwerking wilde verdragen, dan zijn mooien droom te moeten opgeven.

Misschien zou hij 't nu nooit voleinden. Hij zat stil, dieper gebogen dan te voren.

Het was voor Eli erger dan het voor menig ander zou geweest zijn; het was, behalve de overheerschende smart om den arbeid, zijn diep gekrenkte trots, die niet dragen kon dat al zijn werken, zijn willen, zijn eerlijk

pogen van wat waarlijk was een groote en goede daad, tot niets werden gemaakt door een blind noodlot.

Was 't een mensch geweest, die hem in den weg trad! Maar dit! Dat hij moest dulden.

Hij kòn niet - hij zòu niet!

Was hij een dwaas, dat hij zonder strijd zich zou overgeven? Was dan niets waard zijn eerlijke arbeid, zijn streven, dat allen tegenspoed had getrotseerd?

Hij gaf 't niet op; de arbeid zou voortgaan.

Geld was er nu nog - en in 't najaar, dan zòu er geld zijn ergens van - hij zou opnemen of wat dan ook.

Maar hij zou volhouden.

Hij bewees het volk geen dienst met hen heen te laten gaan bij vreemde boeren.

Hij deed 't niet - het moest maar gaan zooals 't ging - tegen dien tijd zou hij weten te handelen.

IX.

Het werk ging voort.

En de zomer - de warme nazomerdagen - matter in volsten bloei, rijper neigend naar den herfst die komen ging.

Het scheen alles hetzelfde.

Maar de vlier bloeide niet meer voor het raam van de werkplaats van Berend Ross.

De dikke, witte bloemtrossen spraken niet langer van jonge, blijde lente - van zomerschoon dat nog te wachten stond.

Maar Berend Ross zag 't niet, hij dacht er niet aan.

Hij arbeidde voort, onafgebroken, zwijgend, verfijnd de kleine houten kunstvoorwerpen in grillige fantasie; en terwijl hij uitzag over de hei, zag hij alleen de toekomst van zijn zoon...

Er was geen twijfel in hem, geen vrees; nederig geduldig had hij de rest van zijn leven geofferd aan zijn zoon; voor hem moest hij werken, dat was zijn plicht.

Want in hèm was de goddelijke gave...

En ook Tine Ross deerde het niet, dat de zomer zou vergaan.

Haar zoon was teruggekeerd; nu kon zij hem geven wat hij ontbeerd had, haar zorg en liefde - nu zou zij ééns gelukkig kunnen sterven met haar hoofd aan zijn borst.

Het deerde haar niet, dat hij den geheelen dag werkte, zwijgend, in gedachten verloren, en als vergeten wat om hem was.

En soms niet hoorde, wat zij tot hem sprak...

Dat was niets.

En Maarten stond in de smidse, en werkte, dat het een lust was. Hèm kon de diepe teleurstelling om zijn liefde niet bitter maken of mismoedig; hij had Hester liefgehad - zóó - zonder zich rekenschap te geven - omdat hij nu eenmaal niet anders kòn -

omdat dit zoo zonnig en vol in zijn blij hart was gevallen. En hij had gejuicht om die liefde, in onbezorgde blijdschap, zooals de vogel zijn lied uitjubelt in de lente...

Nu droeg hij zijn smart om haar stil en gelaten; inderdaad was zijn frissche leefkracht, zijn diep-blijde levensvreugde zoo overvloeiend in hem, dat die, evenmin als bij Berend, makkelijk kon ondergaan in teleurstelling of droefheid. En terwijl hij werkte met onvermoeiden ijver, met alleen een zachter uitdrukking in zijn vroolijke oogen, overdacht hij het op zijn rustige, gezonde wijze: 'dat hij dit nu eenmaal dragen moèst, en voor Hester kòn hij het dragen, omdat het was voor háár geluk - en *zijn* liefde voor Hester kon niemand hem toch afnemen...'

Maar voor 't eerst wàs Hester niet meer volkomen gelukkig; er was een schaduw, die kwam uit het dorp tot haar, die zij verborg, verzwegen tegen grootmoeder, tegen Maarten...

Het kwam tot haar uit de hutten - het kwam, zij wist soms zelf nauwelijks hoe - maar zij wist, dat het bestond.

Het bestond - de angst, het wantrouwen om de Klove.

Wanneer de vrouwen 's middags in de schaduw van hun huisjes zaten, zeiden zij over, wat zij hoorden van hun mannen.

‘De oogst op de Klove was slecht - het wàs waar...

en als de Klove niet opbrengt, waar moet Eli dan voor den winter het geld vandaan halen..?

als Eli geen geld heeft om te blijven betalen - wat d`n?

hij heeft onze mannen ervan afgehouden om te gaan werken bij vreemde boeren.

dan hadden wij geld kunnen overhouden voor den winter.

nu hebben we niets.

als dat waar is - zal Eli ervoor boeten, dat hij ons zoo bedrogen heeft...

hij bedriegt ons n`g! Waarom zegt hij niet eerlijk, dat hij niet heeft, dan konden de mannen n`g gaan...

maar - misschien is 't niet waar, hééft hij wel geld.

ja - als dat waar was...?’

Hester wist dit; zij voelde het, meer dan hijzelf, hoe het stille wantrouwen steeg; zij zag, als zij buiten kwam, Larets kwaadaardigen kop tusschen het volk, den wrevel rondom zich zaaiend, - Laret, met zijn scherpe tong, - die was een der hunnen.

Maar Eli was een vreemdeling geworden. Zij zagen in hem niet meer den zoon van Jelle Bag.

In dit volk was, wat Eli niet kon begrijpen: het doel, het ideaal waarvoor zij werkten was hun te ver, ze konden het niet zien, zooals Eli het zag; zij waren er niet rijp voor, en Eli was niet de man, om er hen rijp voor te maken.

En hij zag den ouden onwil weer terugkomen, hij zag 't op de donkere gezichten als hij hen aandreef, hoorde het in een norsch antwoord. En het maakte hem prikkelbaar, onredelijk dikwijls, als hij den arbeid niet genoeg gevorderd vond.

Hester voelde, dat hij eronder leed -

maar niet volkomen hòe zwaar - want zij kòn zich niet geheel indenken in zijn liefde voor het werk.

Dit wist Eli - en het deed hem zwijgen tegen haar.

Maar dit was Hesters grootste leed niet; zij kon hem altijd verontschuldigen, honderd redenen vinden, waarom hij er niet tegen haar over sprak; het erge was, dat zij in haar omgeving, onder het volk, het vertrouwen in Eli weer verminderen zag; en in de verontwaardiging harer diepe liefde, die àlles van hem geloofde, alles van hem hoopte, wachtte zij met smartelijk ongeduld, dat hij zich verdedigen zou tegen al die stille beschuldigingen, bewijzen, dat hij waarlijk zeker was.

Bij dit alles dacht zij veel minder om het volk dan om Eli; haar angst, dat de betaling niet zou geschieden, was om Eli, niet om het volk; en zij voelde elk woord van wantrouwen tegen Eli als een scherpe belediging, waar *zij* niet twijfelen kon.

De lange Augustusavonden kwamen.

Hester en Eli zaten nu zelden meer bij de anderen; er was een onrust in Eli, die hem dreef alleen te zijn met Hester; dan wandelden zij samen den stillen, donkeren weg als in den eersten tijd van hun liefde.

Zij liepen tot het kleine dennenbosch en gingen daar zitten.

Dit was van een groote, nooit te vergeten bekoring; onder de zoele donkere lucht lag de hei verstorven en alom was de stille eenzaamheid.

En altijd, hier alleen met Hester, viel van Eli af de beklemming, de gejaagdheid, die des daags hem overheerschte.

Dan sprak hij tot haar van hun toekomst, van het werk - vertelde haar hoe alles ging - hoe het vorderde...

Dan vergat hij, dat hij het misschien nooit zou voleinden.

‘Als we eenmaal samen oud zijn, lieveling, en we kunnen dan zeggen: dat is ons werk - dat hebben *wij* gedaan - Hester!’

Hij klemde haar in zijn armen en kustte haar in een gevoel van teedere dankbaarheid

-

en zei haar zóó, hoe groot haár aandeel zou zijn in dien levensarbeid.

Dan weer zwegen zij een lange poos - wijd om hen was de melancholieke vrede van het duistere avond-land.

Er was geen geluid - geen schaduw, geen kleur.

Een enkelen keer brak een dor takje.

Daar was alleen de wind - maar zóó zacht, dat zij hem niet voelden.

Maar boven hun hoofd gleed hij door de kruinen der pijnen - en suisde zijn eeuwig lied.

Zij hoorden het nauwelijks, zij wisten van geen wereld of mensen.....

Soms luisterden zij beiden op. In al die stilte dreunde van verre de dorpsklok de uren tot hen door; en zij luisterden, vreemd - geheimzinnig aangegrepen, naar dien verren toon - die waarschuwde den tijd - den tijd - die verging...

Deze avonden waren van een grooten, zaligen vrede; ze waren later een herinnering van innigheid en geluk, temidden van dezen tijd vol zorg.

Soms ook gingen ze niet zitten, liepen door naar de hut van Adam Feke.

Zij deden zoo op een avond, dat een vrij hevige wind na zonsondergang kwam opzetten, en plotseling deed denken aan herfst, aan kou...

Eli duwde de deur van de hut open, en Wolf, Adams groote hond sprong blaffend naar buiten, met zijn forsche voorpooten op Eli's schouders en likte zijn gezicht.

Maar binnen voor het gedoofde vuur zat Adam - en bleef zitten en zag niet op.

Een oogenblik stonden Hester en Eli stil, half bevreesd.

Toen loeide plotseling een hevige windvlaag aan over de vlakte, dat de deur ratelend wijd opensloeg.

Adam zag op; zijn oogen zagen scherp uit over hen heen, zijn lichaam boog als luisterend naar één kant.

'Hoor...' zei hij.

Maar er was niets.

Na een poos zag hij op, zàg hen.

'Hé Adam!' riep Eli, met een poging tot scherts.

‘Jullie...?’ zei Adam langzaam en hij zag Eli en Hester aan als een pas ontwaakte.

‘Er kwam iemand...’ begon hij vaag.

‘Dat waren *wij*, Adam! Je hebt geslapen, houdt je maar niet groot!’

Hij knikte rustig, niet op hun woorden lettend.

‘Als je oud bent - dan droom je soms - het kwam van den wind - die kan wonderlijke dingen zeggen, vooral 's nachts. Jullie zijn jòng - hoòren den wind niet, begrijpen niet... *ik hóór hem...*’

Hij sprak alsof hij alleen was - tòch hen aanziende.

‘Ik droomde - ik hoorde den wind en ik zag alles van vroeger, van Geert, - van... ja àlles...’

De smart trok over zijn gelaat, hij maakte een vage handbeweging.

Eli zat stil, hij wist Adams geschiedenis. Adam had hem die eens zelf verteld.

‘Toen zag ik mijzelf en Geert - ik zag hem komen - ik hoorde zijn stap - dien ken ik - en hij stond in de deur - en

zag me aan - en zei woorden - die ik niet begreep; - ik joeg hem niet weg zoals ik altijd gedacht had dat ik zou doen... en hij lag hier en sliep op mijn bed - maar de woorden, die hij zei, die verstond ik niet...

‘Adam - is Geert niet al lang dood?’ vroeg Eli zacht.

Adam schudde het hoofd.

‘Dat zeiden ze - het is niet waar, - ik weet nu dat hij ééns komen zal.’

Hij zweeg weer.

Eli en Hester zaten stil, vreemd-beklemd in die halfdonkere hut.

‘Ik wou je iets zeggen, Adam,’ begon Eli plotseling. - ‘Jozef Laret is weggegaan - ze zeggen voor goed - en Bas Vorst werkt nu in zijn plaats - als ik hem voor goed kwijt was, zou het volk beter te leiden zijn.’

Adams oogen flikkerden scherp op; hij was terug in het dagelijksch leven.

‘Is hij weg? Maar je bent hem niet kwijt...’

‘Jawel - hij hindert me niet meer in 't werk...’

‘Hij is je vijand...’ zei Adam met dezelfde

scherpe oogflikkering - 'hij laat niet af van je, al is hij uit je oogen.'

'Wat kan hij doen - wat zou hij me kunnen doen voor werkelijk kwaad!'

'Hij kan je honderd dingen doen die je niet voorziet - hij is een vijand die niet loslaat.'

Eli haalde zijn schouders op - hij begon verder te vertellen van het werk.

Hester was heel stil, Adam luisterde; een enkele maal zag hij lang Hester aan, zag haar bezorgd, bleek, naar Eli gekeerd gelaat.

Eindelijk stonden zij op om heen te gaan.

Adam bleef aan de deur en zag hen na - waar zij gingen, - twee lange gestalten de armen om elkaar geslagen, kampend tegen den nu hevigen wind.

'Zij heeft kracht,' mompelde hij halffluid, - 'wàt 'n kràcht van liefde.'

Hij zag op in de donkere lucht; om hem was de groote donkere verlatenheid van de hei.

Maar hij kende die eenzaamheid - hij verstond haar.

De hond likte zijn handen, en jankte zachtjes.

Toen ging hij terug in zijn hut.

* * *

Ik heb geleefd, de dagen en nachten door - met dat ééne -

Mijn Haat.

Ik heb gewacht de jaren en jaren - op dat ééne -

Mijn Wraak.

Ik heb gewacht en gehoopt. - Niet als een angstige moeder met bevend verlangen wacht op haar kind.

Niet als de jonge man met vreugde-kloppend hart wacht op zijn liefste...

Ik heb gewacht als een hongerige - gehongerd, gesmacht heb ik naar de ure, dat ik weten zou:

Hoe hij geboet heeft voor zijn misdaad aan mij, zijn broeder.

Dat ik weten zou, hoe mijn vloek zich vervulde aan hem:

‘Hij zal niet rusten, eer hij zijn schuld aan mij zal hebben betaald.’

Ik zal niet sterven kunnen, eer ik weét, dat het zich heeft vervuld.

Ik - wacht op een teeken....

Er zijn zoovele jaren gegaan, - ik ben oud.

De lange zomeravonden vlamde de hemel bij ondergaande zon; als dan langzaam de gloed bleekte - en de sterren kwamen in stillen, ernstigen avond, - heb ik lang gezeten en dat alles aangezien, en 't is geweest, of ook mijn vlamme haat is ondergegaan.

Ik heb de donkere nachten vaak wakker gelegen - en hoorde den wind, die fluisterde en suiselde langs het venster - en 't is geweest, of hij iets gestild heeft in mijn onrustig hart.

De lange winterdagen heeft de witte sneeuw het land bedekt heinde en ver.

En 't is geweest of zij met haar kouden, blanken vrede iets koelde van mijn brandenden haat.

Heden is 't gebeurd - het teeken, maar het is anders, dan ik eens had gedacht.

Hij is gekomen in mijn droom - en zei woorden, die ik niet verstond - en ik liet hem binnen.

Er was niets in mij dan vrede.

Zijn oogen heb ik gezien, lang en ernstig in de mijne starend - en toen haatte ik niet meer.

Er was iets anders in dan vroeger - iets dat mij pijn deed...

Heeft ook hij moeten wachten? Waarom verstond ik de woorden niet?

Ik zag zijn lippen bewegen - en hoorde de klanken - en verstond hem niet.

Zal ik het ééns kunnen verstaan? Heb ik nog niet lang genoeg geleefd?

Mijn God, is 't dat?

Moet zóó het begrijpen in mij komen?

En de vrede...?

* * *

X.

Over de hei trilde de lucht van hitte.

Het waren nog de echte Augustusdagen, als elken morgen de zon feller stak, de lucht droger en heeter scheen.

De mannen werkten.

Met gebogen rug, en afgemat lichaam, met bleek-bezweete gezichten en doffe, bloeddoorlopen oogen, onder de kwelling van die moordende zon zonder eenige beschutting.

En ze werkten zwijgend, loom, met een wrokkenden wrevel tegen dengeen, die hen dreef.

Want zij waren als kinderen, naïef aangetrokken door alles wat nieuw was, onmiddellijk teleurgesteld, ontmoedigd, vertoornd, als het niet aan hun verwachtingen voldeed. In de

eeuwen was dit volk ontwend aan de werkelijkheid, ongeschikt voor plotseling zwaren arbeid; en zij verlangden terug met hevig verlangen, als naar iets goeds, dat zij verlaten hadden, naar den tijd, toen zij leefden zonder dezen arbeid.

Daar waren in hun herinnering de dagen, dat zij heentrokken, gezamenlijk in troepjes, naar Brogs, en verder, om te maaien; de lange blijde wegen, die zij te samen gingen, vroolijk zingend en schertsend...

De dagen als zij terugkeerden, met vreugd verwelkomd door vrouwen en kinderen - als er feest was en overvloed van geld.

En er was geen zorg, geen wrevel tegen den dag die komen zou.

En dagen dan thuis, verdroomend in ledigheid meest, maar die waren geluk - stil, klein-rustig geluk met vrouwen en kinderen, elkaar vertellend van alles wat hun was gebeurd daarginds, loomprettig luisterend naar de verhalen der ouden, de oude sagen en legenden, die ze al van buiten kenden, maar toch altijd weer aanhoorden, als kinderen onder dezelfde bekoring...

Maar dat alles wàs nu niet meer - iets liefs, het oude leven was hun ontstolen - zij verlangden niet meer vooruit te komen...

Eli zag het.

Hijzelf leed onder die hitte, die zijn zenuwen afmatte, maar met een starre volharding, een ijzeren zelfdwang arbeide hij voort met hen; want hij wist, dat dit het eenige was, wat hen nog gehoorzamen deed - de eerbied voor zijn arbeidskracht, die niet verflauwde in hitte of kou.

‘Eli is ijzer,’ zeiden ze tot elkaar en zagen verwonderd zijn lenige tengere gestalte aan, die overmoeid volhield.

Maar nà zoo 'n dag, als hij zichzelf met geweld had gedwongen vol te houden - lag hij 's avonds uitgeput, lichamelijk en geestelijk, te slap voor eenige inspanning; dan, in die uitputting, voelde hij zijn zorgen sterker dan ooit terugkeeren.

‘Het geld - het geld, - àls 't er niet was...’

En over de marteling van deze gedachte drong zich in zijn bewustzijn het verlangen

te drinken - die moeheid, die moedeloosheid weg te drinken.

Hij overwon het nog; hij deed het niet, - maar het kwelde hem met een nieuwe kwelling, dat het verlangen er naar sterker werd - dat hij het moeilijker kon beheerschen.

En het maakte hem dikwijls hard tegen het volk.

Als zij klaagden over te veel arbeid, dan dacht hij, dat de arbeid dien *hij* moest verrichten, de strijd met zichzelf veel zwaarder was - en het belette hem met hen te voelen, in hun grieven.

Hester vond hem veranderd, prikkelbaarder, driftiger, nooit minder teeder tegen haar, maar ongedurig, moeilijk; nu eens haar hartstochtelijk afdwingend te zeggen, hoéveel zij van hem hield - dan weer afgetrokken, stil, lijdelijk. Alleen op hun eenzame wandelingen werd hij weer de oude; dan was 't alsof elke zorg van hem afviel; dan dacht zij, dat dit nu het geluk was, zooals zij het altijd gedroomd en gehoopt had.

Het volk werkte.

Georg Foks en zijn broeder Bas waren een eind van de anderen verwijderd.

Zij waren sterk aan elkaar gehecht en leken op elkaar; behalve dat Georg breed en fors was, en Bas nog tenger en smal. Maar als hun beider hoofden zich bogen over de spade, was het dezelfde sterke nek met het donkere korte krulhaar, hetzelfde voorhoofd met de zwarte wenkbrauwen, waaronder de kleine helder-blauwe oogen, dezelfde zachte lachende mond.

En al de meisjes zeiden, dat Georg Foks de knapste man was van 't dorp; behalve Maarten Ross, maar die telde niet meer mee, omdat hij haast nooit in het dorp kwam.

Maar Lotte Smid zei nooit iets als zij praatten over Georg Foks; zij dacht met een stillen gelukkigen glans in haar oogen aan des morgens vroeg, als de dauw nog hing over de velden, en alles was van een wondere schoonheid; en Georg haar kuste onder den ouden kastanjeboom, en haar zeide, hoe lief hij haar had...

Soms onder het werk plaagde Bas Georg met Lotte - als de anderen niet in de buurt waren en het niet konden hooren...

Dan lachte Georg stil met een dieper blos op zijn verbrand gelaat - en floot zacht voor zich heen.

Maar dezen morgen lachte of floot hij niet.

Stil en loom werkte hij door, sedert gisteren deed zijn hoofd hem pijn, of 't barsten zou, en als Bas hem aankeek, zag hij dat Georg heel bleek was, met diepe zwarte kringen om de oogen.

Een paar uur werkten zij zoo, zwijgend, omdat Georg geen antwoord gaf als de ander iets zei, en over hen was de hitte, al stijgend.

Plotseling wierp Georg zijn spa neer, en liet zich met een vloek op den grond vallen, zijn hoofd grijpend in bei zijn handen.

'Ik kán niet meer!' kermde hij dof tot Bastiaan, die verschrikt bij hem stond - 'laat me liggen.'

De jongen haalde zijn veldflesch en liet hem drinken, - toen ongerust, beklemd, werkte hij alleen voort.

Toen om elf uur Eli langs kwam, lag Georg nòg.

Eli was doodmoe, hij had de laatste nachten niet geslapen - en plotseling, toen hij Georg zag liggen, languit, zijn spa naast hem, vloog de drift onbezonnen in hem op - en scherp zei hij:

‘Leg *jij* 't er bij neer? De stérkste kerel van allemaal! Kijk naar de anderen - die houden wèl vol. - Ik dacht, dat *jij* werken kon - maar zóó kan een kind 't wel tegen je uithouden...’

Eli wist niet wat hij zei, hoe hij ondoordacht kwetste dezen man, die hem onveranderlijk trouw was geweest; hij besepte 't pas, flauw, toen hij Georg zag opspringen en hem aanzien.

Een oogenblik was 't of hij iets wou gaan zeggen - met witte droge lippen - toen liep hij Eli voorbij, alsof hij hem niet zag.

En werkte door.

Nòg begreep Eli niet; als altijd was snel zijn toorn verdwenen, en lachend riep hij: ‘Zóó is 't goed, Georg, - zóó moet er gewerkt...’

Georg deed alsof hij Eli niet zag of hoorde.

En Eli ging weer terug naar zijn werk.

Een enkelen keer keek Bas bezorgd naar zijn broeder, die spitte met geweldige kracht, alsof hij geen oogenblik vermoeid was geweest; en toen het twaalf luidde en de anderen gingen eten, bleef Georg doorwerken, en kwam niet.

Bas riep hem - en Brandt - maar hij gaf zelfs geen antwoord.

Toen haalden ze hun schouders op, en lachten. - 'Georg was in een van zijn dolle buien, dan dreef hij door - daar was niets aan te doen.'

En de zon stond op haar hoogtepunt en brandde.

Georg werkte - koppig, star doordrijvend, in doffen, opgekropten toorn tegen den man, die gewaagd had hem te beleedigen - en in ziedenden wrok zon hij op wraak; hij zag niet meer waar hij stak, het vlamde rood voor zijn oogen en in zijn achterhoofd hamerde het met ondragelijk bonzende slagen...

Hij kreeg een gevoel, of hij niet vast meer stond, soms sloeg het heele veld met hem

om - en hij spitte voort - machinaal met sidderende handen die krampachtig grepen de spade, en verdwaasde oogen...

Om half twee kwam het volk terug - Eli ook.

Maar Georg zag weer niet op, en ditmaal zei Eli niets; hij liep voorbij met een bitteren trek om zijn mond.

Bas kwam iets later dan de anderen, en van verre zag hij al, dat Georg lijkwit was; toen, door een plotselingen angst gedreven, begon hij hard te loopen naar hem toe.

En bijna op 't zelfde oogenblik zag hij Georg vallen; hij viel alsof iemand hem neersloeg - en lag volkomen bewegingloos.

De knaap uitte een scherpen gil, die striemde over het veld.

Ontsteld keken de mannen op, zoekend den kant vanwaar 't geluid kwam, en zagen van verre den knaap, die wenkte met hartstochtelijke angstgebaren.

‘Er is wat gebeurd,’ - zeiden ze tot elkaar,.. ‘met Georg zeker,’ en ze lieten hun spade liggen en snelden heen.

En dáár zagen zij.

Georg Foks - de groote sterke Georg, die boos werd als de oude Baats snoefde op zijn kracht, Georg die was als een kind zoo frisch en vroolijk, - de eerste altijd om den arbeid aan te vatten, - zoo gezond en jòng van ziel, alsof *hij* niet sterven kon, - Georg lag daar dood tusschen al het levende om hem heen, - doòd in de bloeiende heistruiken, en de vliegen gonsden over zijn jong dood gelaat...

De mannen stonden roerloos - verplet van ontzetting - en star, als niet begrijpend, zagen zij den knaap die zich op den grond wierp naast zijn broer, - en met zijn hooge jongensstem afgebroken, onverstaanbare woorden uitsnikte...

Eindelijk bewoog Evert Brandt zich, hij knielde bij Georg neer, voelde zijn borst onder zijn kleeren...

‘Hij is dood...’ zei hij heesch, opziende naar de anderen - die nog stonden - en staàrden...

Toen keerde een zich om, en wees.

Het was Eli.

Ze zagen om, en gingen terzij, en wezen hem op wat daar lag, met stom gebaar.

En Eli zag; met vreeselijke helderheid boorde het zich in zijn gemartelde hersenen:

‘Dood - was dat - ja - 't gevolg van zijn aandrijven...’

Plotseling weken de mannen uit elkaar voor den knaap, die opsprong, niets ontziend of vreezend in zijn smart - en hoog en scherp was zijn stem, vernietigend van hartstochtelijke beschuldiging:

‘*Zijn schuld - Zijn schuld!! hij* zei, dat Georg dóór moest werken, en hield hem voor den gek, toen hij niet meer kòn - in die vervloekte hitte - *hij* kòn niet meer... làffe, làmme ouwe kerels - jullie zijn bàng, jullie durven hem niet aan - *ik* wel - ik zal hem...’

Het was als een schok; er kwam een plotselinge beweging in de stille groep mannen - en zij zagen allen om naar Eli; hij was wit, in zijn scherp gesneden gelaat trok de mond in smalle, wreede lijn; en met beide handen hield hij den knaap in bedwang,

die zich op hem geworpen had, en aan hem hing, als een panter aan zijn prooi.

Over de stilte heen gilte Bastiaan's stem:

‘Laffe kerels! jullie doet niks - je laat hem vermoorden - jullie, hij zal me...’

Nog altijd hield Eli schijnbaar zonder inspanning den knaap in bedwang, die zich machteloos van woede schuimbekkend wrong in zijn ijzeren armen.

En kalm luid was zijn stem:

‘Neem Georg op - en draag hem naar huis...’

Maar zijn stem wekte hen plotseling uit hun verdooving - wekte hun woede, die lag gesmoord onder hun ontzetting.

‘We laten ons niet door je gezeggen - we laten ons niet door een kind beschaamd maken - is 't waar wat hij gezegd heeft..?’

‘Is 't waar - is 't waar, Eli - wat de jongen zegt...?’

De stemmen dreigden op om den doode tot Eli; daar was niemand onder hen allen, die beseffen kon, wat hij leed, hoe in zijn overgevoeligheid de ellende van dezen zonn-

gen morgen, met het gelaat van den dooden man voor hem, zich in zijn hersenen vastgreep, en hem blijven zou tot een immermartelende herinnering.

‘Is 't waàr - is 't waàr...??’

‘t Is - waar.’

Een oogenblik viel een stilte - toen tierde op een rumoer van stemmen - hieven zich vuisten - drongen zich lichamen om hem heen.

Bastiaan had hem losgelaten en was teruggetreden tusschen 't volk - en sidderend, met gebalde vuisten en gretige oogen wachtte hij af, wat gebeuren ging.

‘We lāten ons niet langer moorden - hou je geld.’

‘Wat gèld - hij heèft geen geld... Hij bedriegt ons...’

‘t Is moorden - 't is bloedgeld - hij zal 't ons betalen.’

‘Bedaard mannen - ’ zei de oude Brandt, - ‘ga naar huis...’

‘We gaàn niet naar huis - hij zal ons eerst...’

‘Hij heeft 'm vermoórd!’ schreeuwde de knaap.

‘Ja - ja - hij heeft 'm vermoord - laat me door, ik zal 'm...’

Boven 't rumoer uit kwam Eli's stem - maar ze luisterden niet - hoorden niet, wat Brandt vermaande - ze raasden en vloekten door - drongen op...

Maar Eli zweeg niet - langzaam aan was zijn stem als een wassende bergstroom, die zwol en zwol - en eindelijk met geweldige kracht over hen heendonderde...

Dan één voor één zwegen ze - verhieven zich weer hun stemmen - zwegen eindelijk geheel - en luisterden...

‘Hóór - ik *wil*, dat jullie hooren. - Ja, *ik* heb tegen Georg, toen hij vermoeid was, gezegd - verder te werken... *zwijg! ik* spreek!’

Ze zwegen, ze háátten hem - maar ze zwegen.

‘Hij heeft 'm gesard!’ luid snikte de jongen, bevend van opwinding - ‘hij liegt...’

Een man drong naar voren.

‘Doe je arm neer, Wig! ik ben voor niemand bang...

‘En als jullie allemaal me aanvalt, dan kan je nóg niets ergers doen dan me doodslaan - en dat kan me niet schelen...’

Zij stonden stil; zij zagen hem aan - en haatten hem om zijn harden trots - maar zij luisterden.

‘Ik verdedig me niet om den dood van Georg Foks - er valt niets te zeggen daarvan - Ik zeg alleen: ga naar huis, gooi het werk neer - en laat het nu eens en voor altijd gedaan zijn... ga heen.’

Zij stonden stil, en zagen hem aan...

‘Zei hij dat? Hij!’

Ze hadden hem nog nooit zóó gezien, met dien scherpen, harden glans in zijn oogen, nu zijn trots vertrad alles wat hem eenmaal zoo na aan 't hart was gegaan... hun welvaart, hun liefde, zijn eigen plan, zijn arbeid.

Dit begrepen zij niet.

‘Ga maar heen, en werk niet meer - ga thuis zitten, dat is veilig...

‘En zit daar dan maar in armoede en hoor

't schreien aan van je hongerige kinderen.

‘Jullie kunnen dan gerust zijn, dat je niet sterven zult aan te veel inspanning, je kan rustig een gloeienden dag zien opgaan, en denken dat je tenminste niet dood zal vallen door een zonnesteek...’

Onwillekeurig traden ze van hem terug - in bevende opwinding ontvielen hem de woorden, scherp en snel; en in zijn spreken was die zonderlinge overmacht weer, die hen altijd nog had doen zwichten.

‘Je kinderen zullen geboren worden, maar je vrouwen zullen ze niet voeden... het stond aan jullie om je gezin een beter leven te geven - maar jullie kan tevreden zijn, de eene dag voor, de andere na zal voorbijgaan in luie nietsdoenerij.

‘Maar dien dood, waar jullie zoo bang voor zijn, - kan je tóch nooit ontloopen! Ik zeg, mèt dien jongen, làffe kerels! Jullie dwingen als kinderen om thuis te blijven uit angst voor je leven - je denkt, dat het ergste, wat je iemand kan aandoen, is hem te dūrven doòden...’

Zijn bittere verachting striemde over hen los... langzaam versmolt hun wrok voor een vaag kinderlijk gevoel van schaamte.

Wat nooit zijn trouw, zijn toewijding had kunnen uitrichten - deed nu zijn verachtende spot; dit volk was als kinderen, ze moesten overheerscht worden maar niet geleid, ze moesten voelen de ijzeren hand van dengene, die hen beheerschen wilde.

Eli's stem was zachter nu.

‘Maak je kinderen tot slecht-gevoede, zwakke mensen, als velen van jullie óók zijn - ze zullen niet in staat zijn tot geregelden arbeid - net als jullie den zegen ervan niet begrijpen. En jullie zult dàn inzien, dat je gedwaald hebt, - maar dat helpt hen niet - niets kan hen meer helpen dan... Ze hebben van hun vaders niet gezien, wat arbeid is - ze hebben niet de gevolgen, de belooning ervan gezien - ze hebben van jullie ook niet de aansporing ertoe gehoord - ze zullen de krachten er ook niet voor hebben... en dàn - dàn zal je weten dat je je kinderen niets hebt nagelaten - dat je hen gedoemd

hebt tot een lui, armoedig leven, zooals jullie zelf geleid hebt, en voortaan zult leiden,
- als je leven àf is, zal je weten dat je je in alles hebt bezondigd aan je kinderen.

En ze zullen alles lijden door jullie schuld..

Dat is 't laatste, wat ik te zeggen heb.'

Eli keerde zich om; hij liep heen met strakke oogen en bleeke lippen, alsof hij
alles voor altijd van zich afschudde, of 't geen deel meer had aan hem.

Maar plotseling liep een man naar voren - 't was Loes - en nog een - Evert Brandt...

'Eli! hoor dan, Eli - wij...'

Opeens, spontaan kwamen zij aanloopen, allen, en sloten zich om hem - en raakten
hem aan.

't Is goed - 't is goèd - Eli, laten we doorwerken - we willen wel.'

'Misschien heeft hij gelijk.'

'Ja - hij heeft gelijk - onze kinderen.'

'En praten kàn hij.'

't Is waar - verleden jaar, met maaien, is Rolf ook dood gevallen.'

‘Hijzelf is niet bang, dat moet je zeggen...

‘Hij heeft gelijk - hij wéét 't,’ zei de oude Brandt, met stralende oogen.

Hun stemmen druischten op, en ze traden den knaap opzij, die heesch van drift hen poogde te overschreeuwen.

Maar ze hoorden hem niet - letten niet op hem, ze waren hem al vergeten.

Eli zag het - hij stond zwijgend, en keek met vreemd onverschillige oogen naar al die gezichten, die ongeduldig een woord van hem wachtten...

Georg Foks waren ze nu al half vergeten - over 'n paar dagen geheel - zoo kende hij hen.

Maar *hij* zou 't nooit kunnen vergeten.

En hij zei niets, hij kòn niet; hij had geen gedachten, geen woorden, half onbewust maakte hij een vage handbeweging.

Maar 't was hun al genoeg; zij gingen terug, lieten zich leiden nu door de rustige woorden van Evert Brandt - gingen terug aan hun werk.

En langzamerhand gingen de groepjes uiteen.

Leek 't alsof er niets gebeurt was.

Maar Eli ging niet met hen. Het drong zich in hem op, dat dit nu was, wat hij doen moest: teruggaan, en met hen werken als te voren; dat dit hen aan hem binden zou.

Hij kòn niet...

Het kon hem niet schelen - hij had een walging van de plek - van hen allemaal... hij wou wèg... wèg.

Tot nu toe, in zijn opwinding, had hij niet volkomen den dood van Georg gevoeld - nù kwam het...

Hij bracht de hand aan zijn hoofd als om terug te dringen zijn opkomende wanhoop.

En zonder op of om te zien, liep hij weg.

Hij wou wèg zijn - hij werd ziek, als hij dacht aan 't gebeurde. - Hij dàcht er niet aan, naar Hester te gaan, hij kon haar niet zien nu. - Zij moest 't dan maar van een ander hooren!

De eenige was Adam.

Hij liep snel, met onvaste stappen de hei

over naar Adam's hut; hij voelde geen hitte of zon, maar één verlangen: wèg zijn...

Hij stootte de deur open, Adam was er niet, - een oogenblik stond hij stil in den overgang van gedempt rustig licht, dat door de kleine ruitjes viel. Toen, met een zucht van verlichting alléén te zijn, liet hij zich op den grond vallen - zijn hoofd op zijn arm, en bleef zoo liggen.

Hij wist niet hoelang hij hier lag - hij dacht niets - verlangde niets - er was alleen in hem één groot verzet, een wrok, een bitterheid tegen alles - tegen het noodlot, dat hèm den dood van Georg Foks liet lijden - tegen zijn leven, waarvoor hij geen moed meer had - zijn werk, dat hem walgde - het volk, dat hij verachtte.

De gedachte aan Hester kon hem niet zachter stemmen; zijn gevoel voor haar ging onder in zijn wanhoop.

Om zes uur kwam Adam thuis; hij vond Eli toen zitten op den stoel tegen den muur.

‘Ik dacht 't wel,’ zei hij - en gooide

een takkenbos neer op de haardplaat... 'Ik heb 't al gehoord...'

Hij trok een bankje bij, en zat naast hem, zijn hand op Eli's hand.

Voor hem was Eli het kind gebleven, hij was hem altijd blijven zien als een hulpeloos heen en weer geslingerd kind, dat van alles het beste wilde veroveren, en nooit de kracht bezat om 't te volbrengen... Arm kind, arm kind van Jelle.

Een poos zat Eli stil.

'Ik wou, dat 'k dood was....' zei hij eindelijk.

De oude schudde het hoofd.

'Waarom - dat is het gemakkelijkst - maar 't gebeurt je nog niet - je moet je eigen weg vinden - een ander kan niets voor je doen...'

'Ik heb altijd mijn eigen weg moeten zoeken. - *Wie* heeft er ooit iets voor mij gedaan...'

'Waar is Hester, Eli?'

'k Wéét 't niet,' zei hij dof.

De oude leunde plotseling voorover.

‘Je moèt de kracht vinden, om...’

‘Och, àlles is ellende...’

‘Ellende!... dàt heeft iedereen gehad... iedereen is wel eens geweest als jij, en èrger - oh èrger - en ze hebben toch voortgeleefd...’

‘Ik verlang niet meer voort te leven, waarom zou ik...’

‘Kind, als je oud bent, vraàg je dat al lang niet meer - je moet nou teruggaan naar 't dorp.’

Eli stampte ongeduldig.

‘Laat me met rust...’

‘Als je ziek was - zou ik je hier laten, en de mensen van je afhouden - nou moèt ik je wegjagen...’

‘Ik bèn ziek...’

‘Ja - zóó zijn alle mensen ziek - de een dit - de ander dat.’

Eli schudde moe 't hoofd - zóó moe.

Adam zag 't, een smart vertrok zijn gelaat.

‘Toen je 'n kleine jongen was, wou ik je ook maar bij me houden, van de harde mensen vandaan, - en ik heb je toch

weggestuurd - nou doe ik 't weer - ik ken 't volk en jou - je moet nou gaan, morgen zal je niet meer kunnen... Ga naar Hester, Eli.'

'Nee.'

'Blind - blind! Jij ziet niet, wat ik oude man zie, als jullie hier samen zitten en ik zie haar naar je kijken - haar oogen! Je zegt, dat je dat niet kan?'

Een poos nog zat Eli stil - toen stond hij langzaam op.

'k Ga dan - tot - morgen.'

Adam knikte; hij zag de schuwe vrees voor 'morgen' in Eli's oogen, en werktuigelijk hield hij zijn hand op Eli's arm - als om nog iets te zeggen. Maar hij deed 't niet.

'Dag jongen.'

'Hij moet 't alleen, met zich zelf uitvechten,' dacht hij bezwaard - en liet hem gaan.

Eli liep naar huis; het was donker geworden nu, de lucht hing laag en zwaar. Hij vermeid de andere woningen, en kwam langs den achterweg in huis.

Hij zat hier stil - zoals hij bij Adam gezeten had, in een stomme, zware ellende.

Heel lang.

Het begon te regenen: 't tikken van den regen wekte hem uit zijn verdooving.

Langzaam, zwaar stond hij op, ging naar buiten. Hij liep, als gedreven door een plotselinge gedachte, den weg af, waar aan 't eind de hut lag van de Foksen; waar zij samen hadden gewoond, Georg en Bas.

Eli wist zelf niet, wat hem dreef; hij had maar één besef: hij wou Georg zien.

De hut was donker.

Eli deed de deur open, stond een oogenblik stil - in aarzelend luisteren.

Er kwam geen geluid.

Met bevende vingers eindelijk ontstak hij licht...

Er was niemand.

Op de tafel vlak bij hem stond een half afgebrande kaars; hij stak haar aan en zag rond in 't onzekere schijnsel...

Het was alsof hij alles deed in een benauwden droom...

Plotseling zag hij in een hoek van de kamer de baar, waarop de mannen Georg hadden neergelegd.

Een dof geluid klokte op in Eli's keel; met zware schreden sleepte hij zich erheen.

En zag nu: het lange, stramme lichaam onder het kleed, het gelaat onbedekt, star en wit, met niets meer dat deed denken aan den vroolijken, sterken Georg. - Het léék niet meer.

Huiverend zei hij het zichzelf, met datzelfde onbewust kreunend geluid in zijn keel - en stond en staarde roerloos...

In deze vreeselijke eenzaamheid zonk alles weg, wat dien dag hem had beroerd: zijn wrok tegen het volk - zijn ellende om het werk - blééf alleen dit:

Dat strakke, doode gelaat - *zijn* schuld.

Waarom had hij niet gedacht, dat een menschenleven meer waard was dan *zijn* werk.

Schuld - schuld - het eenige dat overbleef na den helderen, zonnigen dag.

Eli legde zijn hand op de borst van den doode, - in een zwak gevoel of Georg be

grijpen zou *zijn* ellende - er iets van weten nu...

En hij bleef - alsof hij op iets wachtte.

Er was niets dan het duister flikkerend schijnsel van de kaars, die hij vergeten had,
en die nu brandde met een hoge, walmende punt...

En 't getik der regendruppels op het dak...

Waarom was deze vreeselijke dag in zijn leven gekomen!

En morgen - mòrgen...

Lag *hij* hier maar in plaats van Georg.

Toèn - voor 't éérst - dacht hij aan Hester.

Er was plotseling iets, dat scheurde de stilte - de scherpe kreet van den knaap.

Eli zag om, als verdoofd, niet begrijpend keek hij Bastiaan aan.

Maar in den knaap, Eli onverwacht hier vindend - hièr - alleen met hem, - ziedde
op alle woede van dien dag, en als een wild dier sprong hij toe - en sloeg naar zijn
vijand met al zijn jonge onbesuisde kracht - en nòg eens - en nòg eens.

Den laatsten keer trof hij hem in 't gelaat.

Eli was opgestaan - met een snelle instinctieve beweging ging hij terug van den doode - maar hij verweerde zich niet.

Met een arm had hij den knaap in bedwang kunnen houden - maar 't verlamde hem te weten dat Georg achter hem lag - Georg doòd en stil - en hij kòn niets doen...

Toen, in de overmaat van zijn ellende, keek hij Bastiaan aan. - En zóó vol pijn waren zijn oogen - zóó vol van een smart, die hij niet kon begrijpen, dat de knaap, overspannen en wanhopig, zich omkeerde, en zich op den grond wierp - het gelaat verborgen.

Wàt er gebeurde - hij zou nooit Eli's gezicht meer kunnen vergeten - dat gezicht, dat hij had durven slaan - met die oogen dof van smaad en ellende - en de groote roode striem van den mond tot de wenkbrauw...

Hij durfde niet opzien - hij lag en luisterde in doodsangst.

Eindelijk bewoog Eli zich - hij hoorde hem langs zich gaan, - nu zou er iets vreeselijks

gebeuren, - Eli liet zich nooit straffeloos beledigen...

De deur viel dicht - Eli was heengegaan.

* * *

Het blijde zonnige natuurleven heeft gestoeid en gestraald den langen dag.

Het is ingetrokken, met zijn geuren van bloeiende heivelden, in de huizen der menschen.

Het is daar stil blijven hangen in de zwoele donkerte van gesloten huizen.

Zwaar geurend nog in de groote stilte van Dood.

En het weet niet van het groote leed dat geleden is.

Van het sterke jonge leven dat brak.

Want de eeuwige zon straàlt - en in de geurende lucht juichen rusteloos duizenden schepselen om het blijde leven.

Maar in den avond - dan is er iets anders.

Op het dak vallen de regendruppels traag en droef.

Het zijn als stille zware tranen.

Het doet denken aan den vroolijken, jongen man - aan zijn blij jong leven.

Aan de avonden, dat hij zat in het kleine vertrek, waar zijn stem zong en lachte - en de schaduw van elk zijner bewegingen heeft bewogen langs den stillen witten muur; waar hij 's nachts sliep, vermoeid van den arbeid.

Daar is ook de oude kastanjeboom, waar hij als kind in klom - trotsch op zijn lenige, vlugge kracht... waaronder hij 's morgens zijn liefste kuste.

En daar is nog méér...

Schuld, zwaar gezonken in het hart van den armen mensch, die haar op zich laadde...

Zwaarder te torsen dan droefheid of smart.

De regendruppels vallen traag en droef...

Als stille, zware tranen.

Den ganschen nacht.

* * *

XI.

Georg Foks was begraven - dat was het laatste.

In het dorp fluisterden de mensen, zeker wist het niemand - maar er werd gezegd, dat Eli zich dien dood zeer had aangetrokken - en laat in den avond nog was gegaan om Georg te zien.

Niemand wist het zeker, - een vrouw had hem den weg zien oversteken naar het huis, - maar Bas, die 't kon weten en vertellen, was weggegaan, na Georg's begrafenis, naar een oom, een rijken boer bij Brogs die zelf geen kinderen had.

In deze eerste dagen na Georg's dood leed Eli ontzettend en Hester's liefde kon hem niet helpen.

Zij voelde voor hém - voor zijn ellende,

maar wilde zijn schuld wegedeneeren; zij kon met haar forsche gezondheid niet doorvoelen al het leed in die overprikkelde natuur, voor 't eerst zag zij hem, zooals hij werkelijk was; in deze dagen kòn hij zich niet voor haar ophouden, en gaf zich zelfs in haar bijzijn over aan de grootste melancholie.

En Hester begreep voor 't eerst dat ze hem tot nu toe nooit gekend had, en gelijk met dit voelde ze ook pijnlijk hoe vreemd hij haar zoo was.

Maar langzaam, als zij hem 's morgens zag na een slapeloozen nacht, geheel uitgeput - als hij 's avonds bij hen zat, slap, sprakeloos, vervallen, kwam terug in haar het gevoel van den morgen, toen zij elkaar voor 't eerst hun liefde hadden gezegd. - Toen had zij één oogenblik in hevige teleurstelling beseft, dat leven met hem niet zonnig geluk was, maar zij altijd hèm zou moeten opbeuren en troosten. - Dit had zij vergeten.

En nu wist zij het weer, zij zag het zoo duidelijk, met een schrijnende pijn eerst, dan het moedig opnemend met haar jonge, krach-

tige liefde. Zij nam het, zoals de Rossen hun levenstaak namen: ernstig, haar blijheid geschokt, maar rustig bereid alles te dragen wat van haar zou worden geëischt, in een groot kalm zelfvertrouwen. Want zij wist - hoè veel háár liefde dragen kon.

Eli had niet 't minste besef, dat zij ook streed, geen vermoeden, dat zij leed om hem; - machteloos, voor al 't andere ongevoelig, bukte hij onder 't eerste groote leed van ongeluk door *zijn* schuld. En met dit kwam zwaarder terug alles wat ermee samenhing - de allereerste oorzaak: de zorg over 't geld, de herinnering aan de laatste weken van zorg, terwijl hij in onduldbare prikkelbaarheid het werk voortzweept, onredelijk niet verdragen kon dat iemand minder deed dan hij - de vreeselijke terugslag na die overspanning, toen hij Georg had zien liggen - en het volk als één man tegen hem opstond - tierend, scheldend - en vergeten kon, wat hij voor hen gedaan had.

En eindelijk de avond - de avond - een spook van vreeselijke herinnering.

Zóó ondragelijk was hem de gedachte aan dien avond, dat hij maar werkte, voortzwoegde als een wanhopige, trachtend één oogenblik te kunnen vergeten.

In die dagen begon hij te drinken, niet afdoend, - niet genoeg om voor een poos het begrip van de werkelijkheid te verliezen, - maar geregeld, voelende de behoefte eraan om zich op te houden, - toegevend nu zonder te strijden.

Hij wist: nu was hij een stap nader gekomen aan de vervulling van zijn jarenlange vrees; maar zijn ellende verstompte zijn ouden angst.

Op een dag reed hij naar Lare - een klein gehucht op een paar uur afstand van Lode - en nam daar geld op bij Michiel Baak.

Baak was een lange man met doffe, onbewegelijke oogen en strak, geel gezicht; hij wist van iederen boer mijlen in 't rond hoe hij geldelijk stond, en leende geld tegen hooge rente; maar hij was voorzichtig, en op zijn wijze eerlijk. Als hij wist, dat een man zijn rente nooit zou kunnen betalen, schoot hij

hem geen geld voor, hij wilde geen beslag leggen op de hoeve of landerijen. Maar menige boer zuchtte nog onder de opbrengst der hooge renten van 't geld, dat Michiel zijn vader geleend had. Hij wist volkomen hoe Eli stond en overlegde:

‘Dezen keer kon hij Eli de betrekkelijk groote som geven - ook al bleef hij levenslang zijn schuldenaar; voor veel dingen was het goed Eli Bag tot schuldenaar te hebben.

Eli had nu 't geld - die zorg was voorloopig weg.

Maar zijn wanhoop bleef.

Hij was op weg naar Hester. De schemering viel dien avond vroeg en grauw in.

Een kille damp hing neer over het land - en in de lucht joegen de regenwolken donker en laag.

Eli zag rond.

De herfst scheen gekomen - het was alsof nooit meer het goud van een zonnestraal zou vallen op de stille landen.

Hij rilde. Een kou kroop op uit die doodsche verlatenheid en deed hem beven in den killen nevel; soms loeide een rukwind aan over de vlakte.

Alles leek doodsch - ellendig. Hoe was 't mogelijk, dat hij nog kort geleden zoo betrekkelijk zorgeloos en gelukkig was?

Dat leek nu jaren geleden.

Hij dacht aan Hester; zij zat nu in de gezellige, goede smidse, hij zàg haar zitten, op haar gewone plaats, - hij zag alles zoo duidelijk; al die sterke, rustig-blijmoedige menschen, dáár hoorde zij - *niet* bij hèn... God - en hij had haar zoo noodig nu - kwam zij maar.

Toch ging hij niet verder, - te sterk was dat visioen van geluk en rust - dat hij opeens geen moed meer had binnen te gaan. - Wat deed hij er - met zijn ellende - hij hóorde er niet, hij hoorde nèrgens...

Hij stond stil te staren; de kou trok zijn gezicht in scherpe lijnen.

Hij hoorde nergens - 't was immers waar...

Een wanhopig, bitter verlangen deed zijn oogen dof worden.

En hij keerde zich om, en ging terug naar zijn eigen huis.

Hester wachtte.

Zij waren er allemaal, - Tine, de handen gevouwen in den schoot, het strenge oude gelaat in kalme rust - bij het kleine lampje in den hoek zat Berend te werken. Een enkelen keer zeiden de anderen iets, dat zijn aandacht trok; dan zag hij even op, en lachte of zei iets terug, maar meestal hoorde hij niets van wat gezegd werd.

Op dezen kouden avond brandde reeds vuur; het was de eerste avond, die deed denken aan den winter...

Tine zat daar en zag allen om haar aan in volmaakte tevredenheid - en haar gedachten waren vrede en rust:

‘Als nu de winter kwam, was Berends plaats niet meer leeg. God, hoe goed was 't hem daar te zien zitten werken, - hem hier te weten waar hij hoorde, in hun aller midden..

Die verre vreemde landen - wat was daar toch, dat de mensen trok? dāt begreep zij niet. - Was 't hier niet goed, en lief in het Oude thuis? - en hij was dáár ook niet gelukkig geweest...

Al dat vreemde - àl wat niet van 't oude was, het oude, vertrouwde - dat hoorde immers niet bij hen. Zie, Eli Bag, wat hij wilde, dat was goed en mooi, - maar 't bracht hem geen geluk, hem niet en Hester niet, - was hij 't maar nooit begonnen!

Je moet geen dingen veranderen, die eenmaal goed zijn zóó. - Waarom?

Nu moest Eli volhouden. Natuurlijk moest hij...

Zij luisterde plotseling op, naar wat Maarten vertelde, waar hij zat aan de andere zij van 't vuur met Hester: - van Job Wirs, die gezegd had, smeden kan iedereen, - en hij had met een schuin oog gekeken naar 't schoone stuk smeedwerk, dat gereed lag, - maar Brandt riep: je kan niet eens den hamer tillen, jij!

Toen werd Job Wirs woedend en hij liep

naar den grootsten hamer en zwaaide hem op - en meteen vloog de hamer uit zijn handen - iedereen maakte dat hij weg kwam - maar Steven Wirs kreeg hem nog tegen zijn voet aan...

‘Toen hadt je ons moeten hooren lachen - en de twee Wirsen bijna aan 't vechten, allebei nijdig, Steven om z'n zeeren voet - en Job, omdat hij werd uitgelachen...’

Als een klaroen klonk Maartens schaterlach door de kamer, en de zachte, diepe lach van Berend... het goedgehartige, wat geringschattende lachen om een mindere in kracht.

Hester trof dit plotseling, terwijl zij daar zat en dacht aan Eli.

Waarom was hij zoo laat...? zij wachtte hem al lang.

Zij zag rond in den kleinen kring - het schijnsel van het vuur flikkerde op de gezichten haar alle zoo dierbaar... Grootmoeder - Berend - Maarten. - En zij zag opeens Eli's gelaat voor zich, zooals zij het had gezien den dag na Georg's dood, en in

haar ooren klonk na de diepe, rustige lach van Berend, de gezonde lach van een sterken man, die na al zijn levensleed nòg zoo lachen kon.

En tegelijk voelde zij voor 't eerst, hoe verschillend Eli was van hen allen, van haarzelf - hoe ver hij van hen stond - dat hij eenzaam was en wanhopig... en heviger dan ooit te voren voelde zij hoe lief hij haar was.

Even kwam de pijn in haar op, dat haar liefde voor hem veranderd was, - langzaam, onmerkbaar door tal van kleinigheden, - dat 't beeld dat zij nu van hem bewaarde verschilde van het vroegere...

Maar 't ging weer onder in haar overvloeiende teederheid en verlangen naar hem.

Binnen was 't stiller geworden; het vuur knetterde, Maarten wierp een blok bij en praatte nu zacht met Berend.

De klok sloeg negen.

Toen stond Hester op - en verliet het huis - en ging naar Eli.

XII.

Was 't Hester? Was zij gekomen? Hij stond bevend op en zag naar haar met een vreemde weifeling in zijn oogen, waar zij stond in de deur, en hem aanzag met die buitengewone liefde in haar gezicht.

‘Eli!’

In 't halfduister van de slecht brandende lamp was haar stem als een roep in angst.

Hij was al bij haar; hij sprak niet, maar sloeg zijn beide armen om haar heen, en kustte haar, haar bijna verstikkend in hartstochtelijke ontroering.

‘Hester - mijn schat - o Goddank...’

‘Wat is er - wat is er Eli? - ik was bang, dat er wat gebeurd was...’

‘Niets - kom hier - kom alleen bij

me - kind, je weet niet, wat je hebt gedaan met hier te komen - ik kòn niet meer buiten je - ik mòest je hebben...'

Zij zat stil naast hem, op haar eigen rustige wijze - haar hoofd aan zijn borst, haar armen om zijn hals.

'Wat was er dan, Eli?'

'Ik wéét niet - niets dan ellende - altijd de laatste dagen - ik kan 't niet meer uithouden...'

'Eli...'

'Nee stil - blijf zoo zitten - ik - ik was op weg naar je toe - toen ben ik weer teruggegaan...'

'Eli.'

Ze lichtte heftig haar hoofd op, en zag hem aan.

'Waarom?'

'Waarom - ik weet niet - ik kan geen reden geven voor wat ik voel... ik zag, toen ik daar alleen liep, op weg naar jullie - hoe anders ik was dan jullie allemaal - dat wist ik al lang - maar toen kreeg ik 't gevoel, of ik niet bij jullie hoorde - ik

had nu geen moed - om - me daar zoo verlaten te voelen.'

Ze knikte, als trachtend iets te begrijpen; ze was heel bleek.

'Ik heb 't ook gevoeld - dat je zoo anders was - maar eigenlijk wist ik toen nòg beter, hoe veel ik van je houd - en daarom kwam ik naar je toe.'

Er was een stil verwijt in haar stem. Ditmaal voelde hij het.

'Als ik je altijd bij mij kon hebben - maar je bent niet alleen van mij - je hoort dáár...'

'Eli - ik kan toch nooit méér van je houden - ik zou bereid zijn, om met je mee te gaan, van iedereen weg als dat moest - ik dacht, dat je dat nu al wist...'

Zij zag een verandering komen in zijn gezicht, één oogenblik van overheerschende vreugde, terwijl hij zich naar haar overboog en haar kustte.

'Het is - ik ben er niet aan gewend, dàt er iemand is, die zooveel van mij houdt, - dat klinkt misschien gek - maar dat is nooit gebeurd...'

‘En *ik* heb toch al zooveel jaren van je gehouden,’ - zei ze zacht, - ‘maar dat wist je niet.’

Er was zoo'n rustige eenvoud in al haar zeggen dezen avond - of trof hem dat nu voor 't eerst? - dat plotseling, in een weeke ontroering, hij behoefte gevoelde haar alles te vertellen, toe te vertrouwen; alles wat hij tot dusver tegen haar gezwezen had.

‘Hester - er is iets, wat 't altijd zoo moeielijk voor me maakt...’

Even stakte hij - onbeholpen.

‘Je weet wel, hoe mijn vader was...’

Zij zweeg en zag hem aan.

Hij ging nu door, gejaagd, moeilijk zijn woorden vindend - hortend, en onzeker.

‘Van kind af - als jongen - en later, heb ik 't nooit vergeten - afschuwelijk! en tòch moest ik er altijd aan denken. Begrijp je dat? - het was een angst...

Hij hield even op, en streek met zijn hand over zijn voorhoofd.

‘Ik was bang dat ik zou worden - net als hij... en daarom zocht ik zwaar werk,

daarom kwam ik hier - en toen dacht ik, dat 't hier wel over zou gaan. - Ja - dat heb ik toch gedacht.'

Hij stakte weer; haar hand lag koud op de zijne.

'Toen - met al de moeielijkheden - is 't veel erger geworden, - ik ging er naar verlangen, - toen begon ik te drinken; - in zulke dagen, zie je, als ik nou gehad heb, - dat is me te erg, dat kan ik niet uithouden, dan moet ik wat hebben, dat me opwekt - dan drink ik - en dan zou ik - ik heb 't niet gedaan - maar dan zou ik maar door willen drinken, tot ik er bij neerviel.... En ik ben bang, dat ik 't doen zal op een keer - tòch.... nà alles...'

Hij brak af - staarde voor zich uit, verloren in zijn bittere gedachten. Na een poos keek hij op en zag naar Hester; zij zat gebukt, als onder een plotselingen last, en zag hem aan met zware, doffe oogen.

Toen begreep hij wat hij haar aangedaan had; zijn woorden waren een openbaring

geweest van iets vreeslijks... de mogelijkheid van een onafzienbare ellende.

Hij sloeg zijn armen om haar heen, zelf ontsteld door de uitwerking van wat hij gezegd had.

‘Hester, - ik heb 't immers nooit gedaan, - liefje, ik zei 't veel erger, dan 't was, - nu ik jou heb, zou ik immers nooit zoo kunnen worden.’

Hij meende het; het leek hem nu plotseling zelf onmogelijk, dat hij er ooit aan zou toegeven, als hij niet wilde. Het leek hem nu of de strijd en de verzoeking niet zoo groot waren als hij wel gedacht en zoeven gezegd had, - en hij verweet zich, het Hester te hebben gezegd; het zien van haar smart deed hem de zijne minder voelen, hergaf hem zijn veerkracht. Schijnbaar luchthartig wilde hij haar troosten.

‘Liefje, kijk niet zoo bedroefd, - waar ben je nu bang voor? Ik zal 't immers niet doen! Oh Hester, wat doe je...’

Ze viel voorover in zijn armen met een doffe klacht, gewond in haar teerste, dier-

baarste illusie, in wat zijzelf zoo onbevleekbaar hoog hield; gewond in wat was geweest het mooiste in haar leven.

En hij had 't zelf gedaan.

Dat was 't erge.

Had een ander hem beschuldigd van 't grofste, 't laagste, zij zou het nooit geloofd hebben, zij zou 't vergeten hebben, als iets, te min om zich met hem te vereenigen.

Zij zou 't vergeten geweest zijn, den eersten keer, dat zij zijn gelaat gezien, zijn stem gehoord had.

Maar zijn eigen woorden, zijn eigen gebaar en oogen, toen hij dat zei, kon zij nooit vergeten.

En ze zat stom en staarde in een duisternis van wanhoop.

‘Kòn dat, kòn dat, Eli, was *hij* bang dat hij...?’

Eli zweeg, hij trachte niet meer haar te overtuigen - hij hield haar stil in zijn armen, bewust iets te hebben gebroken in haar vertrouwend geluk.

Maar Hester kon dit niet lang dragen.

Na haar eerste wanhoop kwam terug haar sterke liefde, die immers alles dragen zou. Nu was dit gekomen.

En tegelijk het gewoon-menschelijke dat vroeg misleid te worden.

‘Eli, 't was niet waar, hè - niet zoo erg, als je zei, - dat meende je niet, - je zei 't maar in je...?’

Ze haperde, ze kon geen woorden vinden om zijn zwakheid te verdedigen; zij had hem altijd zoo sterk gedacht.

En Eli voelde, dat zij rondtastte als een blinde, waar zij haar algeloof in hem verloor; hij zag in met pijnlijke helderheid, dat als hij eens vernietigde haar geloof in hem, hij haar leven zou gebroken hebben.

Hij zag dat zij nog altijd een antwoord van hem wachtte, haar oogen angstig naar de zijne, nog met dat iets gebukte in haar houding, alsof zij opnieuw een slag vreesde.

‘Nee - 't *is* niet zóó erg - maar ik kan dien angst nooit heelemaal wegdenken, als ik me verlaten voel...’

‘Zou je,’ - vroeg ze zacht, ‘zou 't je

niet een beetje helpen, als je bedacht, hoeveel *ik* van je hou - wat je voor mij bent - dat ik alles voor je zou willen doen...'

Ze zweeg, hulpeloos, smartelijk getroffen plotseling door haar eigen woorden.

Dat had hem immers niet geholpen - dat wist zij nu toch...

Hij zag haar aarzelings, den pijnlijken trek om haar mond; hij zag haar zoo liefde-bereid, zoo zacht en nederig, en zoo groot in haar zwijgende kracht.

En in een stillen eerbied nam hij haar in zijn armen, en hield haar aan zijn borst, en zei tot haar wat hij in dat oogenblik zelf waarachtig en eerlijk geloofde.

'Ik zal deze laatste dagen tot niets maken en nòg eens opnieuw met mijzelf beginnen, - *ik* weet *nu* dat ik 't zal kunnen, - want vanavond ben je me zooveel nader gekomen... het zal nu weer beter gaan - ik heb weer moed.'

Zij geloofde hem; ze zei het hem herhaaldelijk, terwijl zij hem hartstochtelijk

zich klemde. Nooit kon ze zijn bleek gelaat zien en zijn oogen, stralend in de hare, en niet gretig gelooven de woorden van zijn mond.

Een poos zaten zij stil, niet sprekend, in een vreemde bekoring.

Buiten was de wind hevig geworden; in bulderende vlagen loeide hij om het huis.

Eli zag op, huiverend.

‘Wat 'n weer! Dat dood-melancholieke van dien huilenden wind over 't vlakke land.’

Hester lachte zacht; voor haar was 't niet melancholiek, zij hield van dat geluid, dat hoorde bij 't land, en de menschen, waarmee ze vertrouwd was van kind-af.

‘Misschien zal ik 't ook eens goed vinden, als ik hier zit met jou als mijn vrouw; dan zal mij niet veel meer hinderen.’

‘Dat gebeurt immers - dat komt toch, -’ zei ze met diezelfde vertrouwende rust.

En onwillekeurig werd hij ook rustig.

‘O Hester, 't zal zoo'n groot geluk zijn.’

Ze antwoordde niet, maar zag hem aan; haar oogen straalden.

Samen liepen ze terug naar de smidse.

De wind was bijna een storm geworden, met moeite tobden ze er tegen in.

‘Kom je niet binnen?’

‘Nee.’

Maar er was geen smart meer in zijn stem.

‘Dag lieveling.’ Hij kuste haar.

Maar half onbewust hield ze hem vast, toen hij weg wilde gaan.

Voor 't eerst was een angst in haar voor hem, voor 't eerst had zij het gevoel over hem te moeten waken.

‘Wat is er?’ lachte hij.

Zij liet hem plotseling los, en kuste hem snel en gleeed naar binnen.

Maar Eli, toen hij alleen terugliep, was niet ongelukkig meer zoals de laatste dagen.

Nieuwe moed deed hem de dingen lichter zien; voor 't eerst dacht hij weer aan 't werk, en zijn wanhoop was voorbij.

Hester lag lang te denken en sliep niet.

* * *

Wat is 't, dat aansuist over de heide, dat zingt en klaagt in de toppen der pijnen, - dat zwelt, - en zinkt - en zich verheft - en dat eindigt nooit..?

Het is de wind.

Dat komt van verre - en zingt van zoo nabij - dat is in de dagen en in de nachten?

- Niets dan de wind...

Over de landen, over de bergen en zeeën vloog de wind.

En van de landen, de zeeën zijn klanken gestegen - duizenden.

Het lied van den vogel, die in de luchten stijgt - en jubelt om het zonnelicht, dat wijd uitstraalt over de wereld.

Het eerste stamelen van een kinderstem -

een kinderlach - woorden van liefde, blijde woorden van alles hopende, alles verwachtende zaligheid.

Het zachte zingen der moeder aan de wieg van het kind - slaapliedje zingend in trotsche blijdschap - slaapliedje zingend in smarten en angst.

Het liedje, waarmee de kleinste vogel zijn wijfje lokt - zingend van wonder, onbekend geluk - dat komt, dat kòmt - in den zachten stillen zomeravond.

Klanken, woorden van menschenverlangen, onbevredigd.

Klachten en tranen.

De smartkreet van het moederschepsel, dat zich haar jongen ziet ontroofd.

De triomfkreet van den sterke...

Honderden smarten van het kwetsbare menschenhart.

Van rusteloos trachten - en wanhopig mislukken.

Gebeden van berusting - van bukken onder 't Lot.

De machteloze klacht van een stervende -

een eenzaam verlorene, mensch of dier op de groote aarde..

Vragen - eeuwige vragen.

En de wind nam het alles in zich op, en droeg het voort als één groote Stem - het
Eeuwig Lied van de duizenden klanken - door de Oneindigheid der Tijden.

Hoort! hoe het ruischt en zingt in de hooge pijnen - zoo zacht, nauw hoorbaar.

Maar altijd door.

Liedeke van rust, van zachten weemoed - van teeder geluk.

Maar dan - kan het aanzwellen, plotseling.

Het is een kreet van kracht, een hartstochtelijke stem van strijd en smart.

Hoort!

't Is de storm! die uitbarst, en te pletter slaat, wat hem in den weg is; die de
sidderende pijnen rukt uit hun eeuwenouden bodem, en neersmakt als riet.

Daartusschen klachten van eindeloos leed,

die aangillen over de vlakte met geweën en gejammer.

Hoort!

In den zwarten nacht dondert hij voort, en zweept de hooge wolkgebergten, en slaat neer op het oude bosch, dat de grijze eiken beven in hun wortels...

Eindelijk - in den morgen trekt hij terug; langzaam, met korte bulderende vlagen nog, woedt hij uit - en legt zich weer... Alleen in het bosch ruischt het en suizelt nog ongedurig - en de pijnen schudden trillend hun fiere kruinen, alsof een ruwe hand hen teforsch beroert.

Wat is het, dat klaagt en zingt in de hooge luchten?

Dat is in de dagen en in de nachten - Dat zelfs niet rust in den stilsten nacht..?

't Is de wind.

* *
* *

XIII.

De zomer was nu voorbij; het stille najaar kwam met korte, heldere dagen en lange sterreavonden.

Het was ook alsof alles nu beter en helderder was in dezen tijd.

Het volk werkte opgewekt; de groote grief van Georg's dood scheen vergeten en zij waren gewilliger, makkelijker te leiden dan lang te voren.

Eli zelf was beter na den avond, toen hij Hester zijn angst had toevertrouwd; zijn leed voelde hij verder van zich gaan, en het maakte hem rustiger, blij weer onder den prikkel van den arbeid. Jong vroolijk dikwijls in den dagelijkschen omgang met Hester en de Rossen.

Hester leek die avond een booze droom toe, die zichzelf vergeten dacht; maar diep in haar was iets gebleven.

Het was zóó verborgen, zóó bezonken, dat het zelden zich openbaarde; maar het kon terugkomen, na dagen, weken - plotseling om een kleinigheid: een even kwellende angst als hij wat later kwam, - een snel getroffen opletten, als zij zijn naam hoorde noemen en niet wist in verband waarmee, - het scherp opmerken van een kleine verandering in zijn gezicht... En toch was het zoo zeldzaam, dat het feitelijk vergeten scheen.

De zorg voor het geld bleef bestaan; maar in dezen tijd kon het Eli niet verontrusten.

Eens vroeg Hester er naar; toen had zij zijn gezicht zien verduisteren, en hij zei, langzaam, terwijl hij uitzag in den heerlijken frisschen najaarsmorgen:

‘Het geld - och, misschien komt alles immers nog terecht. Heb je ooit zulke heerlijke dagen gekend, als deze prachtige oktober-dagen - ze zijn als een bad na dien heeten zomer... en ik weet niet hoe 't komt, maar

ik ben tegenwoordig zoo gelukkig, zoo rustig ook. En dat wou ik zoo graag vasthouden, zoo lang mogelijk, daarom denk ik daar maar niet aan. Zie je, ik *wil* 't niet zelf moedwillig verkorten, - 't lijkt me haast zonde toe, - en dat moet jij ook niet doen, - als 't komt zal 't vroeg genoeg zijn...'

Hester vroeg toen nooit meer; in dit was haar voelen wijzer dan haar verstand, dat sprak tot haar van geluk laten leven, waar 't zoo moeielijk geboren werd; van niet ingrijpen, maar laten geschieden, tot de tijd, die komen moest, gekomen zou zijn.

En zoo bleef het. Het was alsof in de menschen ook alles rustig wachtte evenals de natuur.

Want nóg was de ruwe herfst, met zijn kouden wind en geeselende regenvlagen niet daar. In de koele, blauwe lucht staken de boomen hun gele bladerkruinen, - de zon bestraalde de oude kastanje, die stond in gouden pracht, en om de huisjes der boeren wies de roode wingerd weelderig. En in die windstille zonnedagen, als de blauwe nevels

zich weefden over het land, prijkte de roode en goudgele najaarsheerlijkheid onverstord.

‘Het is mooier dan van den zomer,’ zei Eli dikwijls, want het was alles zoo koel en rustig en schoon, en telkens als hij dat alles zag, werd hij ook rustig.

Maar Hester dacht terug aan dien blijden vroegzomer, toen alles jong geluk was voor haar, en nog geen zorg om Eli was gekomen, en zij behield dièn tijd als het dierbaarst in haar herinnering.

Tusschen Berend en Eli was een vriendschap ontstaan, een zonderlinge sympathie van den zwijgenden, rustigen werker voor Eli, een intuïtief begrijpen van dat rusteloos strijden en dien moeielijken arbeid, dat smartvol falen van een eerlijken, goeden wil; Berend begreep dit beter dan iemand anders.

Eli voelde dit; hij zat dikwijls bij Berend, en zag zijn werken aan - en langzaam aan vertelde Berend iets van zijn illusies, van Foeko, zijn zoon... Foeko die nu werkte om den grooten prijs te behalen, waarvoor het onderwerp was: ‘Overwonnen.’

Hij wachtte elken nieuwen brief weer met brandend ongeduld; in den laatsten schreef Foeko:

‘Is 't niet prachtig, vader? Ik heb 't in mijn hoofd, ik zie 't. Wát een onderwerp! Een man in de kracht van zijn leven, en de bittere uitdrukking van het overwonnen zijn moet gebeiteld liggen in den kop. - En ik denk, dat ik 't zal kunnen doen; - maar vader, geef me meer geld, als 't kan, ik heb 't zoo noodig; dit leven van bekrompenheid en halve armoede drukt me, 't ontnemt me elk bezieling...’

De vader dacht lang over dien brief.

‘Ja, 't was waar, hij zou 't volbrengen - hij kon 't - o goddank, dat 't hem nog gegeven was iets bij te brengen aan 't kunstwerk van zijn zoon...’

In die lange dagen en avonden, als allen om hem heen waren, als alles in de smidse was vertrouwelijkheid, en onderling stil geluk, zat hij erbij en dacht niet aan hen, hoorde of zag hen niet. Hij dacht slechts aan wat zijn zoon hem geschreven had...

Overwonnen.

Voor hem dacht hij het uit, veranderde, verbeterde het honderden malen, volmaakte het in zijn geest. Soms werd zóó hevig in hem de begeerte, Foeko's werk te gaan zien, dat hij bijna bezweek.

Maar hij beheerschte zich; het geld, zoo langzaam verdiend, zoo moeielijk gewonnen, zou ook blijven waarvoor 't bestemd was - en, Foeko had nog meer noodig.

En hij ging niet.

Hij vocht het uit in zichzelf, terwijl hij zoo rustig zat, alsof elke begeerte in hem gestorven was.

Over de hei wachtte hij telkens den bode met hongerig verlangen; na de eerste brieven, uitvoerig vol van het werk, schreef Foeko weinig meer.

De vader troostte zich: had hij zelf, als hij verdiept was in zijn werk, ooit aan iets anders gedacht?

En hij wachtte.

Hij werkte onvermoeid den ganschen dag, tot 's avonds zeer laat; zoo dikwijls moge-

lijk zond hij de geldsommen naar Foeko.

De jongen mocht geen zorg hebben; *hij* moest alleen het werk wrochten in éénige schoonheid.

Tine Ross zag haar zoon soms bezorgd aan, maar zij sprak er niet van, hoe zij dikwijls angstig lag te wachten, tot zij hem ter ruste hoorde gaan.

Met haar berustende, wijze kalmte zei zij tot zichzelf:

‘Hij vindt, dat dit zijn plicht is tegenover zijn kind; het is immers niet mogelijk dan iets anders te doen.’

En zij wist niet, hoe groot Berends strijd was; hij was begonnen het werk uit te denken voor zijn zoon, en langzaam, langzaam overwon het hem.

Terwijl hij het kuischte, volmaakte in zijn geest met onbegrensde teederheid, werd het langzaam aan zijn eigen werk, was het, onbewust nog, weer geworden het oude streven.

Hij dacht nog, dat hij het voelde voor zijn zoon, maar inderdaad had hij het lief

voor zichzelf. Hij zag het nu, heerlijk, volmaakt:

Een man, niet jong meer, maar in den krachtigen leeftijd nog, frisch van gestalte, het gelaat opgeheven met een trek van smart en bittere ontgoocheling, - de hand gebald langs het lichaam als in machtelozen opstand tegen datgene wat, sterker dan hij, hem overwon; overwonnen door machten, niets wetend van zijn strijden en droefheid, die vermetel namen waarnaar *hij* heeft gestreefd en gewacht met levenlangen honger...

Hij zag het - zàg het.

In stille nachten stond het voor hem, tartend, verleidend, hem bindend - zag hij het beeld volmaakt, zich uitdrukkend in elken trek van het gelaat, elken spier van het lichaam.

Hij zag het, zooals hij nooit te voren een werk had gezien en doorvoeld.

Hij smachtte te gaan naar Foeko en 't werk te zien - ééns maar! Maar hij deed het niet.

Den volgenden dag zat hij weer en werkte.

En niemand van allen, die dagelijks om

hem waren, niet zijn moeder die hem liefhad boven alles - vermoedde iets van dat vuur, dat laaide en gedoofd werd, en weer oplaaide en wéér werd gedoofd - niemand wist iets van dien waarlijk grooten en zwaren strijd.

Op een nacht hoorde de oude vrouw gerucht in de werkplaats.

Toen stond zij op, en sloop er heen, en zelf in 't donker, zag zij in 't flauw verlichte vertrek. Berend Ross stond bij het slecht brandende lampje en in zijn hand was een kleine klomp klei, die hij langzaam vormde.

Tine begreep; het was zijn gelaat, dat 't haar zei...

Zijn gelaat, dat *nu* voor haar opleefde, zooals zij het vroeger altijd gezien had.

De geduldige, zwijgende, berustende werker was weg - hij stond daar met stralend gelaat, oogen wijd open, verloren - zalig. En zijn handen arbeidden, vervormden met onzegbare teederheid de klei tot het heerlijk beeld in zijn geest - het beeld, dat alleen voor hem bestond...

Daar was niets anders.

Er was geen nacht, geen kou en geen slecht licht; er was geen tijd, geen plaats; er bestonden geen mensen, geen wereld, geen herinnering en geen toekomst. Daar was alleen volmaakt geluk.

Tine Ross zag het, doorvoelde het plotseling met scherpe pijn. Zij had gedacht, dat hij tot haar was teruggekomen, een droeve, maar tevredene, die de hoogste levenswijsheid had geleerd; *nu* kon zij hem geven, wat hij nodig had, liefde, troost - *nu* mocht zij het hem geven.

Maar dit was niet het gezicht van een, die geen begeerten meer kent, en den eenigen vrede gevonden heeft.

Dit was het oude, dat altijd geleefd had; zij had het vernietigd gedacht, en het was weer opgestaan, het had hem weer veroverd, vervuld met algeheele zaligheid... Het rukte hem weer van haar weg. Het kon hem niets anders geven dan leed, en toch was het sterker dan zij, het was de vloek van zijn

leven, met zijn vreemde macht van grootste zaligheid en diepste ellende, en het was sterker dan zij met haar onwrikbare, trouwe liefde.

Sterker dan zij...

Zij ging terug naar haar eigen, klein kamertje: er was iets bitter, onbegrepen, dat haar weg deed gaan van hem, éér hij haar zien zou; en daar lag zij, en trachtte het uit te denken - maar zij kon het niet - altijd stootte zij tegen dat ééne.

En zij schreide, in machteloze droefheid, met langzame trage tranen, zooals zij niet had geweend in de jaren, dat hij van haar weg was.

Eerst in den morgen hoorde zij hem ter ruste gaan.

Den ganschen dag zat hij - en arbeidde geduldig, zwijgend.

XIV.

Jozef Laret was teruggekomen: hij zat tusschen het volk, en vertelde het groote nieuws, dat hij zeker wist, want hij had het gehoord van Michiel Baak zelf:

Eli was bij Michiel gekomen om geld te leenen; maar een tweeden keer zou Michiel het niet geven, want van de heele Kloeve was dit jaar niets terecht gekomen.

Was dit waar? Zeker waar?

Zij vroegen het Laret, onrustig, hun wantrouwen, hun bijna gestilde wrok opnieuw gewekt.

Laret knikte.

‘Het wàs waar, hij had 't immers van Michiel zelf.’

‘Dus - als Eli geen geld krijgt van Michiel kan hij ons niet betalen.’

‘Natuurlijk niet.’

Heftiger kwam de wrok terug: zij dachten nu niet aan andere winters, als zij óók niet verdiend hadden, zij dachten alleen, hoe Eli hun vast loon voor den winter beloofd had, en dat zij het niet zouden krijgen.

En vergaten, dat zij vroeger dat vaste loon 's winters niet geteld hadden.

Eli wist, hoe de wrok steeg; Larets terugkomst was 't begin van de nieuwe ellende.

De goede, heldere dagen van het mooie najaar waren voorbij; bijna voortdurend hing de lage nevel droef over de uitgebloeide heide; en in die kille naargeestigheid kwam de oude zorg sterker terug.

In dezen tijd begon Eli weer te drinken; in de slapeloze nachten tobde hij, en martelde zichzelf af. - Moest hij weer naar Michiel gaan - moèst het werkelijk? Er was immers niet anders? - Het werk meteen laten ophouden, ja - maar dàt 't eind van al dien strijd, van al dat vreugdeloos getob - het moest maar voortgaan, dàn zou hij wel naar Michiel gaan.

God, wat haatte hij het, om daar aan te komen, en te beginnen van... en die kerel, die daar maar zat en niets zei en 'm aankeek - Eli Bag, die kwam vragen bij hèm...

En in plotselinge wanhoop dacht hij: 'Zou ooit een ander zóó onder zijn rampen lijden als ik? - ik gà niet - dàt doe ik niet meer...'

Maar den volgenden dag ging hij toch naar Michiel Baak.

Toen hij binnen kwam in het dompige kleine huis, waar Michiel aan de tafel zat, en iets op een groot stuk papier schreef, kwam in Eli de bittere, hevige afkeer terug van wat hij hier kwam doen.

Michiel lichtte zijn zonderling onbewegelijk gelaat op, en keek met doffe oogen naar Eli, zonder een groet.

Eli begon onmiddellijk.

'Ik heb geld noodig en...'

'Dat is de kwaal van allemaal die hier komen,' viel Michiel hem in de rede met een kort lachje.

'Ik vraag of je mij helpen kan,' zei Eli scherp, met droge lippen.

De ander zag hem schuin aan, met een enkelen snellen oogopslag.

‘Een Bag, die vragen moet, dat gaat ze niet af -’ Hardop zei hij:

‘Hoeveel?’

‘Het is niet nodig de som te noemen, als je misschien van plan bent, 't niet te doen.’

Michiel knikte langzaam:

‘Ik doe 't niet.’

‘Onder geen voorwaarde?’

‘Och, voorwaarde - we weten allemaal, Eli Bag is trotsch - maar wàt voor voorwaarde kan *hij* stellen!’

Er was iets in Eli's gezicht, dat den ander aarzelen deed nog verder te gaan. - Minder scherp zei hij:

‘Ik leen niet, als ik niet weet, dat iemand kan aflossen; je kàn niet aflossen, - en aan de menschen hun goed kom ik niet. - Zoo is het.’

Eli stond op; een onzinnige begeerte sidderde in hem dien man te doen boeten voor zijn laatdunkende, beleedigende woorden; maar hij bedwong zich, hij keerde zich om en ging heen.

Michiel zag hem na; met een flauw lachje boog hij zich weer over zijn berekening; in hem praalde hoog zijn trots: nóódig te zijn, ze hadden hem noodig, allemaal - èn hij had nog nooit iemand zijn goed genomen. Daarvoor had hij een zonderlinge vrees.

Eli liep langzaam den weg terug.

Het was nu wèten - zekerheid; er was nu geen uitweg.

Ophouden dan...

Het werk kon nog voortgaan, een maand misschien - hóógstens - dàn... En hoe langer hij nog voortging, hoe zwaarder het hem zou worden den termijn uit te betalen. Die belofte - die ze hem hadden afgeperst...

Hij beet zijn tanden op elkaar, en in stugger, onbuigzamer koppigheid dan ooit zei hij tot zichzelf:

‘Het zoù voortgaan, zoolang als het kon nog - zoolang er nog eenige mogelijkheid was zou *hij* voortgaan...’

Maar diep in hem was toch de bittere zekerheid, dat het niet lang meer duren kon.

Dicht bij Lode stond Maarten Ross op den weg.

‘Ik wist, dat je naar Michiel was, ik wou je wat zeggen.’

Maartens eerlijk, groot gezicht zag ernstig Eli aan.

‘Ik weet niet, hoeveel je op 't oogenblik noodig hebt, maar 't is toch zeker maar tijdelijk, - nou wou ik je zeggen, ik kan je misschien zóólang helpen, - 't is niet veel wat ik heb, maar...’

Eli's oogen trokken pijnlijk. Dit was erger dan bij Michiel. Met droge keel zei hij:

‘Dank je - 't is niet genoeg.’

Maarten zag hem aan, er kwam een plotselinge vrees in zijn kalm gezicht.

‘Dát zei Eli - het kon dus niet genoeg zijn...’

‘Bedoel je, dat *ik* je zoo'n groote som nooit geven kan, - dat 't te veel is?’

Eli knikte.

Maarten zweeg; samen liepen ze voort, zij dachten beiden hetzelfde: Hester. Maar voor

't eerst ziedde in Maarten een wrok op tegen Eli; zorgde hij zòò voor Hester - moest dit komen in plaats van het goede, rustige leven, dat *hij* haar had willen geven!

Toen ze bij Eli's huis waren, zei hij:

‘Ik weet natuurlijk niet, hoe je staat - maar drijf het niet te ver - ga terug als 't nog tijd is...’

Weer zweeg hij. Eli's gezicht leek hem vervallen en oud sinds den vorigen dag... Hier wist hij niet meer te zeggen, en hij ging heen met toorn en medelijden in zijn hart, en een verlangen te helpen, waar niet meer te helpen viel.

Eli ging naar binnen.

Hoe kon hij het ooit aan de Rossen vertellen?

En hij zei het hun niet; zij wisten den toestand door anderen, maar niet ten volle, en Eli sprak er niet van.

Voor Hester was dit bijna ondragelijk; haar angst om hem keerde terug, zij had geen rust, als zij niet bij hem was.

En in dien tijd leed hun verhouding; niet door heftige woorden, niet door één bepaalde oneenigheid, maar door gedwongen zwijgen. Hester leed hierdoor het meest.

In Eli was de zorg voor het werk, het geld, reeds zoo groot, dat dit leed het alleen verzwaarde; maar voor Hester stond Eli boven alles; en elke smart om hem trof haar heviger dan iets anders.

Eens sprak zij hem erover.

Zij liepen samen in den laten namiddag den eenzamen weg naar Boge. - De nevels hingen laag en droef over het wijde, barre land, dat stil en koud droomde en den winter wachtte.

Daar was overal de stille, witte mist, die al dichter en dichter zich legde over de landen; één koude vrede, waarin onbewegelijk de kale boomen hun takken opstaken.

Soms viel een zware druppel van een tak, en kiekte neer op de dorre bladeren.

Er was in dat alles een groot wachten; het jaar, dat rustte in droomen van zachten weemoed, na den zonnigen lichten zomer.

Een kraai klapwiekte loom en laag langs den grond, de zwarte wieken rustig gespreid.

En die troosteloze eenzaamheid rondom viel zwaar op Hesters ziel; zij zag op naar Eli, die stilstond en uitzag over het verre land. En terwijl hij daar zoo zwijgend stond te staren, zag zij zijn gezicht zoo bitter en smartelijk, dat zij haar beide handen om zijn arm klemde, en haar hoofd tegen zijn borst drukte.

Hij zag neer in haar gelaat, en verstond haar stomme vraag hem alles te zeggen.

Een poos bleef hij haar zwijgend aanzien - toen schudde hij langzaam het hoofd.

Maar Hester nu dacht plotseling dat zij dit niet langer dragen kon - en zei alles uit, wat zij zoo lang had gezwegen.

‘Eli, ik kàn 't niet langer uithouden, dat je alles voor me zwijgt, - ik heb 't gevoel in den laatsten tijd of je niet genoeg van me houdt, - want *dan* zou je *mij* het eerst vertrouwen...’

Ze eindigde in een snik; langzaam zei Eli het wreede:

‘Dien eenen avond - je weet wel - toen heb ik je iets verteld van mijn ellende - toen heb ik je al zoo teleurgesteld, omdat ik niet was, als jij hadt gedacht...’

Zij zag hem stom aan, met hartstochtelijke smeeking in haar gezicht niet méér te zeggen.

Hij zag 't niet, ging door:

‘Daarom deed ik 't niet - ik kon 't ook niet - ik weet niet, hoe 't kwam, dat ik 't dien avond wèl deed... ik kan 't je nu ook eigenlijk wel zeggen, - zóó kunnen we 't toch geen van beiden uithouden...’

Ik heb geen geld meer om 't volk te betalen, nog een paar weken - ik word gek van 't tobben hoe 'k aan 't geld moet komen...’

Zij ging aan den kant van den weg zitten, hij kwam naast haar. Zij zweeg - en zag met niets-ziende oogen uit over het veld.

En zoo bleven zij langen tijd.

Eindelijk keek hij haar aan; het was of de beweging die hij maakte haar tot besef bracht; zij keerde haar gezicht naar hem toe, haar oogen waren dof als van tranen, maar zij schreide niet.

‘Heb je - al dien tijd die ellende gehad - alleen - en 't mij niet gezegd? - ik ben niets voor je geweest al dien tijd - ik kon je niet helpen...’

Haar stem stierf; hij sloeg zijn arm om haar heen, en drukte haar hoofd tegen zich aan.

Toen zei zij:

‘Waarom laat je nu niet ophouden?’

Zijn gezicht werd hard en strak.

‘Dat begrijp jij niet - en niemand, - daarom kon ik er niet van spreken. - Ik kan dat werk, waar ik alles van gehoopt heb, dat mij al mijn krachten heeft gekost, niet opgeven. Niemand beseft, wat het voor mij is; - geen oogenblik feitelijk dat ik hier was, heb ik geleefd voor mezelf, voor jou, alles heb ik moeten geven aan het werk, - en *zij* - ze voelen er *niets* voor - en nooit, - dat weet ik nu wel, - als beesten heb ik ze erheen moeten drijven - ze met geweld aan 't werk moeten houden - ze willen geld en niets anders...’

‘Ze voelen zich bedrogen,’ zei Hester zacht.

Hij schokte zijn schouders op.

‘Ik - ik kan 't niet opgeven - er *is* toch altijd nog mogelijkheid, dat ik geld krijg - als alle hoop is uitgesloten - dan - zal ik 't doen... dan zal ik 't hun zeggen...’

‘Eli, praat dan kalm met hen - zeg 't niet zóó - in een booze bui - ze zullen woedend zijn - ik ken ze... Laat ik er bij zijn als je het zegt - ik heb geen rust meer van angst.’

Hij lachte kort.

‘Angst? dat hoeft niet - waarvoor zou je bang zijn?...’

Hij sprak met een vreemd, onzeker gevoel in zijn hoofd; hij sprak, alsof 't hemzelf eigenlijk niet aanging, in het besef, dat *hij* zeker wist wat over een paar weken gebeuren zou, en erover praatte alsof er groote mogelijkheid van uitredding bestond.

Hester zag hem lang aan; en in haar kwam over haar twijfel en angst het oude geloof in hem terug; het oude, heerlijke geloof, dat zóó moeielijk zich dooden liet:

‘Hij zou 't nog in orde kunnen brengen -

hij zag 't beter in dan zij en de anderen - hij had 't immers altijd nog overwonnen - waarom dan nu niet?’

En in die nederige overgave, zichzelf verwijtend, dat *zij* zóó aan hem had getwijfeld, - zóó gretig in hem willende vertrouwen, legde ze haar betraand gezicht met enkel liefde tegen zijn wang.

‘t Was dwaas van me - ik weet zeker, dat je alles goed zal maken.’

Hij antwoordde niet; hij legde zijn bevende hand op haar hoofd, en kuste haar zwijgend.

Dien avond alleen, sloot hij zich op en dronk, zooals zijn vader gedronken had - tot hij vergat...

XV.

Twee weken kropen om.

Nòg ging het werk voort; want de vorst was nog niet ingevallen, die het voortwerken onmogelijk maken zou.

En somber, met steeds korter dagen, ging November voorbij.

Soms waren het de stille, witte mistdagen, laag en kil over het land; dat was nog het beste.

Maar dan weer kwamen de dagen, dat de storm den regen onafgebroken zweepte over de vlakke - en het schoone land van dien zomer werd van een eindelooze naargeestigheid.

Eli dacht dikwijls: 'als het nog zomer was, zou alles zóó ellendig niet zijn.'

En uiterst vatbaar voor indrukken, den laatsten tijd meer dan ooit te voren, drukte die altijd grijze, sombere lucht hem ondragelijk.

De vorige week, toen hij 't loon zou betalen, had hij 's nachts 't uitgedacht: 'hij zou hun zeggen, dat hij de volgende week niet meer kon laten werken, dat hij niet in staat was meer 't loon te betalen. Hij wist precies de woorden, waarmee hij het hun zeggen zou, en op hun verwijten antwoorden.

Maar toen hij het loon 's avonds uitbetaalde, liet hij hen heengaan zonder iets te zeggen.

Later was dit hem een kwelling, te denken, hoe hij het oogenblik had laten voorbijgaan; als hij het toen had gezegd, zooals hij zich vast had voorgenomen, was nu het ergste gebeurd.

Hij kon 't niet doen.

Toen deed hij een laatste poging; hij trachtte een nieuwe hypotheek op de Klovee te krijgen.

't Mislukte

En nu begonnen die dagen van ondragelijke kwelling, dat hij *wist* niet in staat te zijn aan 't eind 't volk te betalen.

Iederen morgen dacht hij: ik kàn niet vandaag er heengaan en meewerken of alles is als vroeger.

En elken morgen ging hij.

Het volk scheen 't niet te vermoeden.

Toen Eli betaald had, nadat hij bij Michiel was geweest, was 't wantrouwen verminderd.

Als hij nou geen geld had, waar zou hij ons dån van betalen?' zeiden ze.

En de oude Brandt vermaande:

'Bedaard jongens, Eli is altijd eerlijk geweest.'

Elken dag was in Eli de verzoeking sterk, den achterweg te nemen, als hij naar de smidse ging, niet langs de woningen van het volk, - en elken dag overwon hij zich, en ging er langs en groette, soms zelfs met 'n enkel woord tot de vrouwen.

Hij dronk veel; als hij het nu een dag liet, was hij totaal verslapt en uitgeput; iederen dag nam hij zich voor 't niet te doen, en altijd weer bezweek hij 's avonds.

Hester en niemand vermoedde dit, hij verborg het nog volkomen.

Adam wist het; maar hij wist het al lang en had het verwacht.

En bij toeval wist Berend Ross het.

Op een avond, terugkerende van Geert Dule, aan wien hij zijn werk had verkocht, kwam hij even bij Eli binnen. Eli had vergeten zijn deur af te sluiten.

Toen hij binnenkwam rees Eli op, en Berend zag hem half beschonken, onvast op zijn beenen, en hem aanstarend met een woesten schrik in zijn glanzige oogen.

Berend deed toen, wat zijn eenvoudige eerlijke natuur hem zei.

Hij ging niet dadelijk heen, en zag hem niet verwonderd of ontsteld aan.

Half van Eli afgekeerd ging hij kalm voor 't raam zitten, en zei:

‘Ik kom net terug van Geert Dule - de heele voorraad is weer weg; en je weet wel, die dansende beer? daar heeft hij 't dubbele voor gegeven...’

Eli antwoordde niet, hij zat doodstil ineen gedoken.

Berend sprak bedaard voort.

‘Ik heb gedacht, jij was er zoo verzot op en Hester ook, ik zal voor jullie een nieuwen snijden, dan kan jullie 'm in je huishouden zetten later...’

Eli maakte een onwillekeurige beweging...

Berend verstond het.

‘Och - jullie hebben nou zorg, en je denkt, dat is nog zoo ver, dat zal misschien wel nooit gebeuren - maar dat zal 't wel - eindelijk kom je d'r wel - altijd wel anders als je vroeger hebt gedacht.’

‘Ik zou niet weten - hoe...’ zei Eli - ‘hoe alles voor mij nog goed wordt...’

‘Och, dat begrijp je dan ook niet - dat heb ik ook altijd gedacht - en nou - wordt 't toch goed...’

Zie je - dan zet je je d'r eens tegen in - en dan ben je baloorig en drinkt eens om je verdriet te verzetten - maar dat is voor één keer - geeft ook al niet... 't eenige is - je moet maar doorploeteren - je er doorvechten en - en altijd maar werken blijven - dan kom je er op de een of andere manier - en 't zal wel een goede manier

zijn dan... en zoo doe *jij* ook - natuurlijk, al denk je nou van niet - eindelijk kom je er toch weer toe. Waarom *jij* niet? Jij kan meer dan de meeste menschen, als je maar sterk genoeg bent om vol te houden - is 't niet met 't een, dan met 't ander.'

'Je weet niet alles,' zei Eli.

'Nee - misschien staat alles wel heel slecht voor je nou - maar als je daar overheen bent, begin je maar weer wat anders. Zoo hou je jezelf erboven.'

Eli zweeg; op dit oogenblik was hij niet in staat een indruk op te nemen - maar later herinnerde hij zich Berend en zijn woorden op dien avond als iets helders in dien grauwen tijd.

Toen Berend opstond om heen te gaan, vroeg hij:

'Morgen kom je zeker aan?'

'Ja.'

Buiten de deur wachtte Berend even, tot hij Eli van binnen had hooren sluiten; toen ging hij weg.

Er was iets van ontspanning in Eli gekomen; hij sliep dien nacht rustiger. Een paar keer werd hij wakker en herinnerde zich Berends woorden.

‘Dan begin je weer wat anders - jezelf er door vechten...’

Berend liep langzaam naar de smidse. Dicht bij huis kwam hij den postbode tegen. Had hij een brief van Foeko gebracht? Hij schaamde zich het den man te vragen, drie keer deze week had hij al vergeefs gevraagd.

Binnengekomen, waar zijn moeder en Hester zaten, wachtte hij even of zij iets zeggen zouden; zij zeiden het altijd dadelijk als er een brief was gekomen.

Maar zij zeiden niets.

Stil ging hij naar zijn werkplaats.

En langzaam trachtte hij zich te wennen, niet op te zien, als de bode langs kwam.

XVI.

Het was de laatste dag.

Eli had niet geslapen: rusteloos woelde hij en tobde het uit. Het was nu gekomen, dit was nu waarvoor hij gewerkt had, waarvan hij alles had gehoopt.

Hij had er alles aan gegeven, hij had het lief, eer hij Hester liefhad - het was alles geweest, waaraan zijn leven, zijn vreugde en zorgen zich vastknoopten. En de mislukking ervan had hem overwonnen.

Nu was toch alles gekomen, wat hij als jongen al gevreesd had, het werk zelf had hem gedreven naar de kwaal, die hij erdoor had willen ontvluchten; al dat mooie, wat hij gehoopt had, en zoo zeker in de toekomst gezien, - dat was weg - en 't allerellendigste

was ervoor in de plaats gekomen... Hij *wist* nu wel dat hij bezweken was in den jaren-langen strijd. - Wat was 't langzaam gekomen, hij zag 't plotseling helder voor zich - en de laatste weken had hij geregeld gedronken.

Het was tòch gekomen - hij was nu als zijn vader.

Alleen, niemand wist 't nog - maar dat zou ook niet lang meer duren...

Elken dag had hij ertegen gestreden - en elken dag was 't hem te machtig geweest.

Hij had toch ééns gedacht, dat hij sterk was, toen hij dit alles begon - als hij daaraan teruggacht zag hij zichzelf als een vreemde; hoe had hij het ooit kunnen verwachten!

Machteloos tobde hij den kouden donkeren nacht door; als een onoverkomelijke verschrikking zag hij den dag voor zich.

Er was geen oogenblik vrees in hem voor 't volk - voor wat zij hem mogelijk zouden doen, - hij beefde terug voor de smart, die hij ondervinden zou, als alles wat met 't werk samenhang van hem weg zou gaan; dit was

't wat hem de vorige week had doen zwijgen, wat hem nu als nooit te voren lijden deed, wat 't hem had doen uitstellen van dag tot dag als een lafaard; hij kòn er niet van scheiden.

Tegen den morgen kwam in hem een algeheele onverschilligheid; de uitputting na zijn lijden van dien nacht.

Hij stond op, en kleetde zich aan, en wachtte den dag af.

Er was nu in hem geen ellende meer, zelfs geen enkele gedachte kwam duidelijk in hem op.

Hij wachtte.

Langzaam en grauw zag hij den dag komen; een lage grijze lucht hing zwaar neer over het dorp.

Op de kleine, armelijke hoeve van Brandt blafte de kettinghond tegen een kat, en ging toen weer liggen, de kop op de voorpooten... een paar verkleumde musschen zaten stil in den boom voor 't huis.

Eli zag dit alles in vreemd dof opmerken...

ééns trokken zijn oogen naar de hut waar de Foksen hadden gewoond - onwillekeurig - zonder leidende gedachte.

Eindelijk zag hij de mannen naar 't veld gaan.

‘Nu,’ - zei hij, onbewust hardop, en ging er heen.

Nog was, terwijl hij liep, die doode onverschilligheid in hem; zijn gedachten star op wat hij ging doen.

Eens dacht hij iets anders:

‘Hester was gisteravond naar Boge gegaan - een zuster van haar moeder lag daar ziek - ze kwam eerst morgenochtend terug.’

Toen hij aankwam op het werk was er iets in zijn gezicht, dat het volk stil deed staan en hem aanzien, en afwachten...

Eli zag rond - langzaam gingen zijn oogen van den een naar den ander - traag in zich opnemend de indrukken: die groep mannen stil hem aanziend onder die onbewegelijke grauwe lucht - en het wijde, droeve land rondom.

En langzaam begon Eli te spreken, met zachte, eentonige stem, alsof er iets was dat zijn gedachten wegtrok van hetgeen hij sprak.

‘Ik heb lang gewerkt om dit niet te laten gebeuren, en 't is nu toch gebeurd... ik dacht altijd het nog te redden - daarom heb ik deze week nog laten werken - het heeft niet geholpen, ik moet nu laten ophouden...’

Er was een dof zwijgen, als in niet-begrijpen... eindelijk kwam beweging onder de mannen.

‘Voor goed ophouden?’ vroeg een stem.

‘Ja - voor goed.’

‘En al dat moois, dat je beloofd hebt - waar blijft dat - is dat allemaal uit?’

Eli's hoofd wendde langzaam naar den kant, vanwaar de stem kwam; hij zag niet - er was iets in 't zonderling langzame, duldende van zijn bewegingen, dat deed denken aan een blinde.

‘Ja - dat 's uit,’ zei hij op denzelfden zachten toon.

Een man drong naar voren, 't was Baats.

‘Dat 's gemeen van je - je hebt ons bedrogen - je hebt ons voorgepraat van alles - en toen *wij* konden uitscheiden, heb *jij* ons er weer toe gebracht door te gaan, - nou 't je zelf niet meer schikt, nou mot 't maar uit zijn - maar je hebt te denken aan òns nou...’

Eli zag hem aan; met diezelfde zachte, doode onverschilligheid. als onder een vreemden dwang, zei hij àf, als een kind, wat hij te zeggen had.

‘Het is alles voor goed gedaan.’

Er kwam een groote opschudding nu, - gesmoorde dreigstemmen, die uitbarstten hier en daar; maar Eli, zooals hij daar stond, zijn gezicht vervallen, bijna stil berustend, als een die, na langen strijd, rusten *moet*, zijn zachte stille stem - het was alles zoo anders dan vroeger, het leek niet meer op Eli, het was niet *zijn* stem en *zijn* woorden, en het hield hun toorn gevangen in een vreemd gevoel van vrees.

Zoo zwegen zij weer; toen ging de oude Brandt naar Eli.

‘Eli, de jongens moeten 't geld van de twee maanden toch hebben - dat gaat zoo niet.’

De oude man, het gezicht verstrengd nu in strakheid van trekken, schrap staand voor zijn jongere makkers, zag in gespannen verwachting Eli aan.

Iemand drong zich naast Eli.

Dat was Maarten Ross.

De mannen gingen terug. Maarten had grooten invloed in 't dorp - er kwam iets van vertrouwen in hen terug, nu een Ross zich plaatste naast Eli.

Eli sprak niet.

‘Eli zeg dan, wanneer we 't loon uitbetaald krijgen, - 't loon van de drie maanden.’

Maartens gezicht trok strak.

‘Beloof niet overijld - en vraag niet overijld - praàt 't samen, Eli...’

Voor 't eerst toen scheurde in Eli de stugge kalmte, en in plotselingen angst dreunde het in hem op: het geld, dat ze eischten - dat betaald moest worden - dat hij niet had - waar zou hij 't vandaan halen...?’

Toen zag hij op; zijn gezicht veranderde, zijn oogen straalden met een kouden, harden glans.

‘Het zal betaald worden’

‘Geef een borg!’ riepen ze luid - ongeduldig driftig.

.... ‘Een borg! Wat voor zekerheid geeft hij - hij heeft ook niet gehouden wat ie vroeger beloofde... niks... een borg...’

Maarten duwde krachtig Baats, die naar voren drong, terug.

‘Ik - begon hij langzaam en vast - ‘ik wil...’

‘Ross is borg!’ schreeuwde Loes - en in plotseling gezonken drift, zeiden zij zacht onder elkaar - ‘Ross is borg....’

Toen was Eli's stem, koud, helder:

‘Ross is geen borg - dat is niet nodig. Ikzelf geef mijn woord...’

Er viel een stilte - waarin zij allen stom zagen naar Eli, die zóó gevallen, zich met zijn ouden hoogmoed boven hen plaatste... Brandt keerde zich om.

‘Je hoort 't, jongens, Eli geeft zijn woord -

dan moeten we dat vertrouwen... ga nou maar naar huis, jongens, - d'r is nou niks meer te doen...'

Onwillig gingen ze, - liepen langs Eli norsch en zwijgend; en hij stond en zag hen heengaan - een voor een...

Brandt 't laatst, met gebogen hoofd; toen hij bij Eli kwam zag hij op, met een brandend verwijt in zijn oud gezicht.

'Ik had erin geloofd - wat je allemaal zei,' - sprak hij heesch - 't was moòi - 't was iets moòis - ik heb er op mijn ouden dag hard voor gewerkt - èn verlangd dat 'k er nog iets van zien zou - nou is 't allemaal niks....'

Hij liep door, met sloffende, moede voeten.

Eli zei niets; hij zag den ouden man na, met dien harden, scherven glans in zijn oogen...

Iemand raakte hem aan; hij keerde zich om en zag Maarten Ross nog naast zich.

Toen viel Eli's gezicht in, het werd weer oud en vervallen, en met dezelfde vreemde, eentonige, zachte stem, als waarmee hij in 't begin had gesproken, zei hij:

‘Dank je - dat je me helpen wou.’

Maarten schudde het hoofd; met moeite sprak hij de woorden, die vriendelijk moesten klinken:

‘Ga mee naar ons, en blijf daar. - Ga niet alleen zitten, - we kunnen allemaal erover beraadslagen - wat je zal doen...’

Maar Eli antwoordde niet; even stond hij stil en keek naar het bewerkt stuk hei... toen liep hij naar huis met snelle, onvaste schreden, in een wild verlangen alléén te zijn.

In zijn eenzaam huis zat Eli nu - onbewegelijk, met stille, strakke oogen.

‘Het wàs nu uit - het wàs gedaan - er was niets meer.

Zèlfs de angst, die de vorige weken gevuld had, was er niet meer.

Alles was gebeurd, zooals het gebeuren moèst.

Er was hem niets bespaard - nièts.

En nòg wisten zij niet, dat zijn belofte het geld te betalen van geen waarde was...

Als hij had kunnen sterven, toen hij daar stond, dat zou goèd geweest zijn - maar niet zich zóó vernederen, niet zich moeten laten welgevallen, dat een ander borg was - niet moeten zeggen, dat hij niet wist of hij betalen kòn...

Dàt niet...

Hij kromde zich, zat geknakt onder het bewustzijn, waartoe hij was gedreven...

Hij had zijn woord gegeven - en zij hadden hem geloofd.

Dat was nu 't eind - dat was 't volk, waarvoor hij eerlijk had willen werken; hij had hun het geld beloofd, terwijl het niet in zijn macht stond iets te beloven; maar dàt ééne oogenblik van diepe ellende had hij niet óók nog kunnen dragen: de vernedering hun te zeggen, dat hij hun schuldenaar moest blijven.

Nu was 't nòg niet gedaan - nu moest dàt ook nog komen.

Hij zat daar en staarde met strakke, droge oogen: een overwonnene.

Wat alles had kunnen zijn, wat hij had kunnen volbrengen, dat was te niet gedaan door tegenspoed, op een tijdstip dat hij niet in staat was het als een sterke te dragen.

Hij was bezweken *nu* - maar inderdaad was hij reeds overwonnen geweest van het eerste oogenblik af dat de tegenwerking begon; hij had iets groots kunnen wrochten als het Lot met hem was geweest, maar hij was te zwak om zich staande te houden in een kwellenden, lagen strijd.

Er was nòg iets: hij zag het licht niet, dat zóó dicht bij hem was...; hoè hij Hester liefhad, hij had toch nooit die groote, belangelooze, geheel zich gevende liefde kunnen peilen, niet den vollen omvang van die liefde.

En daarom kon zij hem niet redden.

Zelfs nu dacht hij niet aan Hester als aan een toevlucht, waar hij altijd zou ontvangen worden met een liefde die niet kòn veranderen, *die* liefde begreep hij niet in haar.

Hij dacht alleen dat hij nu zelf bij haar alle geloof in hem moest vernietigen; hij had

haar leven verwoest, hij had haar niets dan ongeluk gebracht...

Het volk was stil naar huis gegaan; in den avond zaten velen om 't groote vuur bij Loes - en bespraken het over en over, in een grimmigen, half voldanen, half bangen wrok.

‘De winter - die nou kwam... er was niet gespaard...’

‘Zoo'n bedrieger - wat hebben we nou?...’

‘Zoo iets had Jelle ons nooit gedaan... hij heeft niks van Jelle.’

‘Ik geloof, dat hij 't eerlijk gemeend heeft,’ - zei Baats, ‘maar 't was een stom verzinsel...’

‘En wij draaien d'r maar voor op.’

‘Hij moet 't geld nog uitbetalen.’

‘Ja - dat moet ie...’

Brandt sprak niet mee; met doffe oogen zat hij te suffen in den hoek bij 't vuur.

Maar Maarten Ross ging dien avond twee keer naar Eli's huis; hij kreeg geen gehoor...

Langzaam en bezorgd ging hij weer naar huis.

‘Weer voor niets,’ zei hij binnenkomend, waar grootmoeder en Berend zaten.

Tine Ross zag op. - ‘Goed dat Hester pas morgen thuiskomt,’ zei ze.

Berend bukte zich weer over zijn werk.

‘Dat gaat mis,’ mompelde hij, ‘t helpt niets, Hester moet 't maar weten, - zij is de eenige, die er misschien wat aan doen kan...’

‘Hij drinkt,’ zei Maarten kortaf, - ‘ik wist 't al een poos.’

Grootmoeder Ross zat lang zwijgend, een strenge trek kwam om haar mond.

‘Als Hester 't niet weet, moèt ze 't nu weten, - waarom verzwijgen jullie zoo iets...’

Maarten fronsde het voorhoofd.

‘Als je van iemand houdt,’ zei de oude vrouw toornig, - ‘niet zoals die gek van een Wirs vrijt met Mina Baats, - maar zoals *wij* hier houden van onze mannen en vrouwen, is hij je dan minder lief omdat hij ziek is of ongelukkig? Eli kòmt er wel weer bovenop

- maar hij moet geholpen, - dat ongeluk heeft hij van zijn vader... ik ben er wel bang voor geweest - maar toen ik wist, dat zij van hem hield, heb ik niks meer gezegd, - dan valt er niks te zeggen, - dat is 't mooie, 't goeie, wat in ieder mensch komt, vroeg of laat, en dat mag je 'm niet afnemen... Jullie wéten 't en zèggen 't niet!! Wat denk je van Hester? - dat *zij* niet flink genoeg is? - ze heet Ross, - *zij* moet 'm helpen.'

‘Ze wist 't,’ zei Maarten zacht... ‘dàt was haar onrust...’

‘Zoo?’

Tine Ross zag haar kleinzoon aan, voor 't eerst begon ze iets te begrijpen; ze klemde de lippen opeen, en zweeg.

Dien nacht viel de eerste sneeuw.

XVI.

Laat in den avond, toen alles sliep, ging Adam Feke naar Eli's huis.

Eéns klopte hij; toen niemand kwam, stak hij een sleutel in 't slot, en opende de deur.

Het huis was stil en donker, hij liep de gang door, en kwam in Eli's kamer.

Eli sliep.

Adam stak het licht aan; op de tafel zag hij een leege flesch. - Hij borg haar weg, - toen bukte hij zich over Eli heen, en keerde hem een weinig om, om hem in 't gezicht te zien.

Hij werd niet wakker.

Adam liet hem zacht weer los; een poos zag hij hem aan, zooals hij lag, zijn hoofd op zijn arm, zwaar snurkend; daarna zette

hij het licht op de tafel, en ging op een stoel naast 't bijna uitgedoofde vuur zitten.

De nacht viel...

En Adam zat en luisterde naar al de geluiden van nachtsilte - die hij kende en herkende als oude vrienden.

Maar later in den nacht was er iets nieuws.

Iets dat zacht neergleed langs het venster.

Adam stond op, en zag uit.

‘De sneeuw,’ zei hij, ‘ik verwachtte 't...’

En ook die zag hij terug als een oude bekende; dat was nu de winter - dit werden weer de avonden, als hij bij 't vuur zat, en de wereld lag wit om hem heen; dan was er een rust in al dat wit, die de zomer en de herfst niet gaven; dit leek zoo goed en zoo rein, alsof het 't eind was van alle dingen.

Hij keerde terug naar 't vuur; vroeger had hij dit niet zoo gevoeld, toen dacht hij 't einde anders, verlángde het anders.

Nu niet meer - hij wist nu, het einde kon nooit anders zijn, hij kon het zich nooit anders meer denken dan blank en rustig...

Eli kreunde zacht... Adams gedachten trokken naar hem.

‘Voor hèm ook - voor Eli ook. Hij stond er nu nog midden in, - overal òm hem de ellende, - dat gebeurde zoo in je leven, - alles tegelijk, en dan was je wanhopig, - maar je kwam er uit, - en dan later - véél later, het Einde - stil, verlangd, rein... voor hèm ook - Jelle's kind...’

De nacht verging... de sneeuw viel snel en dicht, en begroef alle herinnering aan zomer, in strak-wit.

XVII.

Hester zou dien morgen terugkomen.

Om tien uur kwam Maarten binnen bij Tine.

‘Ik ga Hester tegemoet,’ zei hij.

De oude vrouw zag hem aan.

‘Uit je werk? De sneeuw ligt niet zoo hoog - ze kan den weg wel houden.’

Hij zweeg en keek naar buiten.

‘Als ze 't hier in huis hoort, is 't vroeg genoeg,’ ging Tine voort.

Hij schudde 't hoofd met de onverzettelijke koppigheid der Rossen.

‘Ik wil haar tegemoet gaan.’

En hij ging.

Hij liep met snelle schreden den besneeuwden weg; overal lag het land wit en stil om hem.

Een vreemde ijverzucht deed hem zoo

gaan; hij vertrouwde een ander niet toe haar het groote leed te zeggen. Er bleef niet veel voor hem over, maar dat ééne tenminste: haar te kunnen helpen met zijn medegevoel.

Bij Boge zag hij haar aankomen. Zij liep snel, als gedreven door onrustig verlangen.

‘Is er iets?’ vroeg ze, zoodra ze bij hem was.

‘Ja - daarom kwam ik je tegemoet - ik wou met je praten.’

Ze zweeg en wachtte af.

‘Gisteren heeft Eli moeten zeggen tegen 't volk dat hij niet meer kon volhouden...’

‘Was jij erbij?’

‘Ja - er is niets gebeurd - ze zijn naar huis gegaan - en hij ook.’

Ze keek hem aan, hem smeekend met haar oogen alles te zeggen, maar hij zag hardnekkig voor zich.

‘Er is niets gebeurd, hij heeft moeten beloven den termijn uit te betalen - dat zal hij doen.’

Hij keek nu op, en zag haar stilstaan, bleek voor zich uitstarend.

‘Heeft hij - dat beloofd?’

‘Ja.’

Ze wendde langzaam haar hoofd naar hem om; en zij zagen elkaar zwijgend en lang aan, met diepe oogen elkaars gedachten peilend.

‘Ik heb gezegd, dat ik borg wou zijn - maar dat wou hij niet...’

Ze kwam naar hem toe, als langzaam aangetrokken, met dankbare, droeve oogen.

‘Goèd van je. - Wat moeten we doen? - kunnen we niets doen? - wat heeft hij gisteravond gedaan? - en *ik* was er niet - ik was niet eens bij hem...’

Ze schreide wanhopig, met hartstochtelijke snikken; hij zag 't, en dacht opeens aan vroeger, toen ze nog kinderen waren, en hij haar verdriet wegstuste...

Hij had haar nooit meer gekust, sinds hij wist, dat ze Eli liefhad.

Zacht sloeg hij zijn arm om haar heen.

‘Kom - 't is te koud om zoo lang stil te staan...’

Ze droogde haar tranen, en liep nu stil naast hem voort.

‘Ik ben gisteravond nog tweemaal aan zijn

huis geweest, maar hij deed niet open.'

Ze knikte; ze zag het; hij had daar alleen gezeten in zijn ellende, en had niemand bij zich kunnen verdragen, - zoo was hij.

'Ik ga nu - zeg 't maar aan grootmoeder.'

'Zal ik meegaan?'

Ze zag hem aan, gejaagd. 'Maarten - liever niet - ik - voor hém niet...'

'Nee - nee,' - hij knikte gerustellend - 'dan ga ik hier maar weg.'

Kalm liep hij terug naar de smidse.

Eli sliep nog, toen Hesters stap klonk voor 't raam.

Adam herkende den stap; zacht ging hij haar tegemoet.

'Dag Hester.'

'Adam...'

Ze stond voor hem, zwaar ademhalend, en zag de kamer rond, zag naar de rustbank waar Eli lag.

Het licht van de witte sneeuw buiten viel hard door de groote, vierkante ramen; de groote ramen, die Eli noodig had omdat hij in schemer en half-licht niet leven kon.

‘Hij slaapt,’ zei Adam; even zag hij haar aan, toen ging hij de kamer uit, en liet haar alleen met Eli.

Maar ze bleef staan waar zij stond, bleek, met wanhopige oogen, en kon zich niet verroeren van haar plaats. Toen eindelijk, met knikkende knieën, sleepte ze zich voor de rustbank - en zag naar hem.

Zag zijn gelaat - veranderd in een groote verwording van trekken.

En begreep.

't Spook van dien eersten avond - 't was teruggekomen - 't was nooit weggeweest - hij had 't voor haar verborgen - maar 't had bestaan al dien tijd...

En gelijk met dit doorvoelde ze het andere, - zijn lichtvaardige belofte bij zijn smart, - dat alles te samen was hem te zwaar geweest, - daarom kwam Maarten vergeefs, - daarom was Adam hier, - diè wist 't, - als alles hem te zwaar werd was dat zijn troost... drinken.

Ze zonk in elkaar, haar hoofd tegen den rand van de bank.

‘En *zij* was niets voor hem geweest; - zij had gedacht, dat haar liefde hem òphouden kon, - 't was alles dwaling geweest, - hun levens hadden niet in elkaar gegrepen, - alles wat zij voor hem gevoeld had, - het beste van zichzelf, wat zij hem gegeven had... dat was alles vergeèfs geweest.’

Ze dacht plotseling terug, hoe ze vroeger zich Eli voorgesteld had. - Was dat dan te mooi geweest om wáár te zijn?

Toèn - in dien tijd - toen ze hem nog niet bezat, - toen ze nog leven kon in zijn gewaande grootheid, - tòn was ze niet ongelukkig geweest - dat zag ze nu.

Ze kreunde, en beet haar tanden op elkaar...

Dàt ook nog - moest telkens een nieuw besef haar ellende komen vergrooten!

Ze richtte zich op, en zag naar hem met groote, strakke oogen, in onbewusten dwang hem dwingend tot opzien.

En langzaam - zwaar - werd Eli wakker.

En langzaam drong tot zijn bewustzijn door haar zijn hier, - alles wat gebeurd was,

-

hij zag haar gezicht, zoals hij het nog nooit gezien had...

Toen begreep hij, dat zij nu alles wist, - en hij keerde zijn hoofd naar den muur - en bleef zoo liggen.

Maar in haar zonk weg wat een oogenblik te voren haar geheel had beheerscht, haar beledigd zelfgevoel, - en uit den dood van al haar oude idealen werd een geheel nieuwe aandoening geboren, die haar volkomen vervulde: een moederlijk, diep-teeder medelijden, alles dragend, alles vergevend.

En ze boog zich over hem, en zag hem aan met zachte, droeve oogen, en zei woorden van ongekende zachtheid.

'Eli - je mag 't niet erg vinden, dat ik *nu* gekomen ben - en dat ik 't wéét, - ik weet 't nu allemaal, Eli, - en dat is zoo goed, - ik had veel eerder alles moeten weten, - dat is *mijn* schuld, - dan had ik je kunnen helpen, - nu ben je maar heel alleen geweest... Je moet niet denken, Eli, dat *ik* er verdriet van heb, - dat is niet waar, - alleen om *jou*, dat jij al die ellende hebt...

maar samen komen we er wel weer uit... en hoor eens, ik...'

Maar Eli greep plotseling haar hoofd tusschen zijn beide handen, en boog het omlaag tegen zijn borst... dat zij hem niet meer kon aanzien - zóó.

Hester bleef tot den avond; stil zaten zij en Adam bij Eli.

Hij was rustig geworden, maar krachteloos onder de uitputting van de laatste weken; een vreemde kalmte was nu over hem gekomen, en hij lag dof-tevreden in 't besef Hester bij zich te hebben.

Toen het donker werd, en hij insluimerde, voelde Hester zelf een groote vermoeidheid; zij streed ertegen, zij was nooit moe anders...

Adam zag het; oplettend keek hij haar aan.

't Helpt niet,' - zei hij zacht lachend, 'je bent te moe - ga maar naar bed - ik blijf immers hier...'

Hester stond op; voorzichtig kuste ze Eli - en ging heen.

Adam bracht haar tot den weg; toen ging

hij weer naar binnen op zijn oude plaats.

Het sneeuwde niet meer; de maan stond strak en helder aan de lichte lucht - en Adam zat daar en zag den nacht voorbijgaan evenals den vorigen.

Eéns werd Eli wakker; onrustig kwam hij overeind.

Hij zag Adam, die zat uit te zien in den lichten maannacht - en zoo stil en kalm was dit om aan te zien, dat 't hem in zijn zwakte vervulde met een kinderlijke gerustheid.

En hij sliep weer in...

Maar Adam sliep geen enkelen keer in; hij waakte bij 't kind van Jelle Bag.

* * *

‘Oude man, wat zit ge zoo stil en ziet uit in den donkeren nacht? *Wij* zijn gekomen, ziet ge *ons* niet?’

‘Sneeuw - en ijs - zijt ge daar eindelijk, om weer te vertellen van de vele wondere dingen, die *ik* nooit zal zien? - van de hooge bergen, hooger dan de wolken, besneeuwd in eeuwige, ijzige pracht...

Ik zit hier en denk aan den zomer... Ziet ge de hei in paarse heerlijkheid van bloei? vlamvend rood gaat de zon onder...’

‘Van dat alles weten wij niets; wij zijn gekomen in kouden, donkeren nacht...’

‘De paars-bloeiende hei is wit - wit - en de roode zon is mat, en verlangt te rusten...

Oude man - waaraan denkt gij?’

‘Ik hoor een vogel zingen, - dat is op 't kerkhof, hij zingt daar iederen avond, - daar zijn de groene graven van de velen, die hier hebben geleefd; - er is een nieuw graf gedolven, - een zwarte plek in al het groen...

Het is àl wit - de oude groene graven en het zwarte nieuwe - en de vogel!, die 's avonds zong, is gevlogen naar warme landen.

Sneeuw - gij weet van dat alles niet; ik hoor den wind ruischen door de hooge pijnen - ik zie ze wuiven met hun frissche, groene pluimen in de lucht.

Ziet ge den vlierboom? De wind voert den geur van zijn witte bloesemtrossen ver over de heide.

Aan 't eind van het dorp staat een doode boom, - voor jaren trof hem de bliksem, - ziet ge de zwarte streep langs zijn stam - nu klimmen de jongens in hem, en staan juichend op zijn krakende, doode takken...’

‘Oude man, wij weten niet van zomer en kleur, - wij zijn zacht gevlogen op de groene pijnen, die hun donkere pluimbosschen wuifden in den wind, - ze zijn wit.

Wit als de vlierboom, die den geur van zijn bloesem over de verre heide zond.

Zoo wit als de doode boom, dien de bliksem trof; - de kinderen die in zijn takken klommen, zijn naar binnen gevlucht, en warmen zich bij 't vuur.

Oude man, wat zit ge, en staart zoo stil?’

‘Ik weet, daar zijn voetsporen op den weg... kleine, trippelende kindervoetjes naast een grooten mannenvoet...

En een oude vrouw kwam langs; zij ging naar haar zieken man, - jaren waren zij gescheiden, - waarom - dat weten zij alleen, - nu is hij ziek en vroeg naar haar, - zij ging haastig, met onvaste schreden, - haar kleed sleepte langs den grond...

Waar zijn al de voetsporen?’

‘Oude man, begraven, - de voetstappen van het vroolijke kind en van den vader, - wij bedekten ze.’

‘En de snelle, onvaste voetstappen van de oude vrouw, die haar liefde nooit verloor; - haar kleed haakte aan een dorren tak, - het was haar beste, - eens had zij er lang voor gespaard, - ze trok het ongeduldig los en zag niet om, - een smal strookje scheurde af...?’

‘Het is al begraven - de weg is wit, alsof niemand daar ooit gegaan is...

Oude man, wat zit ge daar nog en ziet uit...?’

‘Een klein stukje papier woei langs den weg, - het was ééns de grootste schat van een man, de laatste woorden die zijn dochter hem schreef, - een schertsende liefdenaam slechts... Bij zijn dood vonden vreemden het, - zij begrepen niet - en gooiden het weg; - het was jaren het éénige dierbare van een mensch - nu waait het langs de wegen...’

‘Het is al weg - half vergaan - het kleine papiertje, dat jaren de vreugde was van een mensch - de sneeuw bedekte het - de weg is wit - wit.

Wat zit ge nog, en verlangt - en zoekt? - Is niet de blanke vrede goèd?

‘Sneeuw - de levende vreugden en smarten van den mensch kunt ge toch niet begraven!’

‘Oude man - zij ook zullen ondergaan in den blanken, dooden vrede.’

* *

XVIII.

Een zonderlinge stilte lag nu over het dorp.

Er was iets weg, en het liet een leegte na... het werk, de grieven ertegen, de altijd keurende wrevel, dat alles was nu weg.

Zij zeiden tot elkaar: het kan nu alles weer worden als vroeger.

Alleen het wantrouwen of Eli het geld zou uitbetalen bleef. Er waren velen, die toch, ondanks alles, in zijn eerlijkheid geloofden: - 'dàt zou een Bag nooit doen,' en Eli's verhouding tot de Rossen gaf dat vertrouwen steun.

Laret was Maarten Ross tegengekomen en had hem trachten uit te vragen, maar Maarten had zijn schouders opgehaald en was onvriendelijk doorgelopen.

Sinds dien wrokte Laret ook tegen de Rossen.

Adam was weer naar huis gegaan, en Eli was hersteld; toch kwam hij de eerste paar dagen zelden uit. - In zwijgende, starende dofheid zat hij thuis en leed het uit, de groote smart van het leege, het gemis van zijn arbeid.

Hij leed hieronder alsof een levend wezen van hem was weggegaan; de eerste dagen dacht hij bijna niet aan het geld, dat hij moest betalen, zóó sterk was dat leed in hem. Zelfs was hij dankbaar, dat Adam wegging, - nu kon hij alleen zijn.

Toch ging hij eindelijk den tweeden avond naar Hester.

In Hester was na dien dag iets anders gekomen; zij had een gevoel, alsof er iets uit haar leven was weggevallen, dat het tot nu toe gevuld had; en onbewust dreef het haar telkens weer naar de werkplaats van Berend, in een zonderling verlangen dat rustige,

geduldige gezicht te zien, en die moedige, heldere oogen; het drèèf haar als naar een geneesmiddel, dat iets van zijn rust aan haar meedeelde.

Grootmoeder zag het - en Maarten; zij zagen de strakheid van haar gelaat, de pijn in haar oogen, als zij zat, ledig peinzend, de handen werkeloos in den schoot; zij zat daar, alsof haar kracht gebroken was.

In deze dagen dacht zij veel terug aan de gelukkige Augustusavonden, als zij en Eli samen zaten onder de dennen, en elkaar zeiden de mooie dingen van hun toekomst, en van hun leven.

Meestal als zij bij Berend zat zwegen beiden.

Hij zat dan altijd als in een droom, en als zij hem plotseling iets vroeg, zag hij verwezen op.

‘Ik - dacht aan wat anders, -’ zei hij dan langzaam, pijnlijk teruggebracht tot de werkelijkheid.

En opnieuw dwaalde hij af.

‘Overwonnen.’

Hij zag het altijd, hij wist, zóó moest het

zijn; soms keek hij schuw naar den hoek van de werkplaats waar hij het kleine ontwerp in klei zorgvuldig behoedde tegen de blikken der menschen.

Eens hoorde Hester hem zeggen, onbewust hardop:

‘O God, hoe heerlijk!’

Hester hield zich doodstil; blijkbaar was hij haar vergeten; ze zag hem voor zich uitzien met een smachtend en tegelijk zalig verlangen in zijn gezicht.

En vaag begon ze iets te doorgronden van dat gróóte verlangen, dat al zijn denken beheerschte, dat alles kon doen vergeten...

Onbemerkt sloop ze weg.

Maar de brieven van Foeko waren nog altijd niet gekomen.

Toen Maarten dien avond zijn deur sloot, zag hij Eli komen, en tegelijk Hester, die hem tegemoet ging.

En plotseling wekte Eli's gezicht een toorn in hem, bitter en hevig als nooit te voren:

alles voor Eli, alles, en *hij* kon 't niet eens waardeeren.

Zijn frissche leefkracht overwon zijn medelijden; met den heftigen, harden toorn van zijn sterke, gezonde natuur, verweet hij Eli, dat hij met *die* liefde niet juichen kon in volle levensvreugde. En hij kon niet zien, hoe Eli's ziel ging als een kind, tastend en angstig in het duister.

Hij zag hen samen naar binnen gaan; maar hij kòn vanavond niet bij hen zitten, als zoovele avonden tevoren; zonder iets te zeggen liep hij den weg op.

Voorbij 't dorp kwam hij den bode tegen.

‘Goeien avond, Wouter, kom je ver?’

‘Ja - en de wegen zijn slecht,’ zei de man voortlopend.

Bij de smidse duwde hij een brief door Berends raam.

‘Van je zoon, Berend!’

Berend hoorde het niet; hij liet het gordijn zakken, en stak met trillende handen de lamp aan.

Toen scheurde hij den brief open, - eindelijk - eindelijk!

Hoe ver 't werk was en... met een bevenden ruk bracht hij het papier dicht bij de lamp... niet begrijpend.

‘Dàt was niet waar! dàt...’

Even zat hij bewegingloos, met gesloten oogen, toen las hij opnieuw... die enkele zinnen...

‘t Werd me te erg, ik hou zoo van afwisseling, ik heb 't noodig. In 't begin voelde ik ervoor; ik geloof, als ik maar dóór had kunnen werken, zou ik 't er goed afgebracht hebben, maar dàt kan ik niet. Dat heb ik nooit gekund, dat werken zooals u. Misschien zal 't me later spijten, ik heb om u nog een poos doorgezet. Maar ik snak om te reizen, vreemde dingen te zien, andere landen, andere menschen. Ik kàn niet langer zitten in een duf atelier. Misschien word ik toch nooit iets, dan is mijn leven weg. Ik gà nou heen, ik zal wel zien, hoe ik door de wereld kom. Later zal ik u van me laten hooren. U moet 't niet erg vinden; als ik een slecht werk gemaakt had zou u meer verdriet hebben...’

Hij las niet verder... hij hoorde al die kort-afgebroken zinnen klinken in zijn hoofd, hij zag 't den jongen zeggen, op zijn gejaagde, rustelooze manier, - zoo was hij altijd.

‘Was hij blind geweest?’

Berend Ross stond onbewegelijk; in zijn gelaat spanden de spieren als ijzer; de sterke mond trok hoekig, in barsche lijn.

Hij zag, wat hij nooit te voren had kunnen zien, maar wat altijd bestaan had:

De onmacht van den jongen, om te volbrengen, wat van hem geëischt werd, wat de ijzeren volharding en onvermoeide arbeidskracht van den vader niet hadden kunnen volbrengen. Hij dacht nu, hoe hij nooit gevraagd had, of de jongen berekend was voor zijn taak; nooit vermoed, dat *zijn* wenschen niet die van zijn zoon konden zijn; voor 't eerst zag hij, dat hij altijd had voortgeleefd in een droom en anderen had willen dwingen in *zijn* droom.

En hòe hij gefaald had.

Gefaald voor zijn zoon - en ook voor zichzelf.

Eenmaal had hij gearbeid, al zijn kracht gegeven, zijn léven - en het was tot niets geworden.

En ten tweeden male, waar een ander had uitgeleefd, was hij begonnen, alles had hij geofferd in den vasten moed te zullen slagen, en ten tweeden male was het lot sterker dan hij.

Hij had het niet gezien; de werkelijkheid had zich nooit bij hem kunnen doen gelden; hij had over het gewone leven heen geleefd.

De jongen - *zijn* zoon! En het gróóte werk - het werk, dat *hij* voor hem gedacht had, gezien had - maanden lang! - Foeko had kúnnen weggaan, - dáárvoor had *hij* hier gezeten en gewerkt - en gewacht op het heerlijke, dat gebeuren ging...

Het zou nu nooit meer komen tot hèm - *hij* zou 't nooit meer zien in zijn leven - een ander zou 't wrochten - hém was 't niet gegeven er iets toe bij te brengen.

Het geluk kwàm nu nooit meer...

Hij zakte terug in zijn stoel, en greep het stuk werk, waaraan hij bezig was, alsof hij het vermorzelen zou in zijn sterke vuist.

En een oogenblik zat hij stil zoo.

Toen nam hij zijn mes en werkte door.

Het eenige, wat hij op dat oogenblik doen kon.

Tine Ross zat bij Hester en Eli.

Het was voor 't eerst weer na dien dag dat Eli 's avonds gekomen was.

De oude vrouw keek lang naar beiden; zij praatten samen zachtjes en bij 't schijnsel van 't vuur zag zij, hoe Eli's gelaat vervallen en mager was, met tē schitterende grijze oogen, en den fijnen, smartelijken mond.

‘Gooi nog een blok op,’ zei Tine, ‘de winter zet streng in.’

Eli knikte; hij zag den langen, kouden winter vóór zich - hoe zou hij ooit nog om komen!

Maar Hester legde haar hand op de zijne; zij voelde een droeve dankbaarheid, dat hij weer gekomen was, tenminste weer hier zat.

‘Het ergste is nu toch voorbij,’ zei ze tot zichzelf, - ‘nu moèt 't vanzelf beter worden.’

Na een uur kwam Maarten terug; zwijgend stond hij een oogenblik in de deur, en zag naar hen.

Toen Hester gelukkig was, had hij zich moedig kunnen schikken, *nu* werd hij dikwijls bitter.

Maar Eli zag op, en stak haastig zijn hand uit, als naar een vriend, - en Maarten's toorn verdween, en hij voelde de oude, trouwe toewijding voor hem, de oude genegenheid, die hij zelf niet begreep.

Maar Eli behield dien toover tot zijn dood op alle menschen, zelfs in schuld en ongeluk.

‘Er is een brief gekomen voor Berend,’ zei hij, ‘ik kwam den bode tegen.’

De oude vrouw schrikte op.

‘Een brief - hij heeft er niets van gezegd...’

Gedreven door een plotselingen angst stond zij op, en ging naar de werkplaats.

Ze zag hem zitten, zooals hij al de dagen te voren gezeten had, gebogen over zijn werk.

Hij hoorde haar komen, en zonder op te zien wees hij haar naar den brief, die op den grond gevallen was.

Zij las en zei geen woord; hij hoorde het papier ritselen tusschen haar handen, en zag, ofschoon hij haar niet aankeek en doorwerkte, dat zij den brief neerlegde en zitten ging.

En zoo zaten zij langen tijd, dicht bij elkaar en spraken niet. Zij zag den toorn trekken over zijn gelaat, en zijn handen trillen, - eindelijk legde hij moe het werk neer, en zat onbewegelijk.

Buiten werd de lucht helder; de maan kwam te voorschijn, en wierp een breede lichtstreep over den vloer.

De oude vrouw staarde naar buiten.

‘Hij heeft niet kunnen volhouden, -’ dacht zij bitter en streng, - en zij zag weer den harden dwang, dien Berend zich had opgelegd, terwille van dat kind, - zij zag hem in dien nacht, toen hij zich ongezien dacht, en één oogenblik zich durfde overgeven aan een waan van geluk, - en de jongen kon niet volhouden.

Hij kòn niet...

Zij las weer den brief - de afgebroken, gejaagde zinnen, zeggend van ongedurig

brandend verlangen... maar dezen keer wekte het iets anders in haar - een verteederling, waarin zich haar strengheid verloor - een medelijden met dat laatste kind uit haar geslacht, het kind van Berend, dat niet had kunnen dragen wat van hem geëischt werd, geboren met een andere natuur, die de hunne weerstreefde, - hij was gegaan, zijn vurig verlangen volgend, en daar was niemand geweest, om hem te raden, - niemand die een woord van liefde tot hem zeide, toen hij heenging.

Zij, de sterken, zij hadden een onrecht gedaan aan hem, - zij hadden niet gedacht aan hem, - hij moest zich vreemd hebben gevoeld voor hen, - dat kind, dat zij nooit had gezien, nooit zien zou misschien, dat zij niet bereiken kon met haar troost, - dat alléén was...

Een beweging van Berend wekte haar uit haar peinzen; hij keek haar aan, en zij zag dat zelfbeschuldiging en zachtheid waren gekomen vóór zijn toorn.

‘Ik heb 't nooit begrepen,’ zei hij alleen.

‘Nee.’

Zij sloeg haar arm om hem heen, en drukte zijn hoofd aan haar borst; en hij hield haar kleine, bruine handen vast, en dacht in onbewust-kinderlijke zelfzucht: dat hij nu wist, waarvoor hij teruggekomen was - bij deze laatste smart zijn hoofd te kunnen leggen aan haar trouw hart.

Het was laat toen zij slapen ging. In de gang kwam zij Hester tegen, Eli was pas weg. Zij zag haar aan, voelend den strijd van dit kleinkind, dat háár kracht had - en langzaam zei ze:

‘Eli is zwak - hij kan niet alleen, hij heeft je noodig, - *hij* kan 't niet helpen, dat hij niet is, als jij gedàcht hadt.’

‘*Ik* kan 't ook niet helpen, ik heb hem lief - lièver dan iemand!’

Hester brak af - en sloeg haar handen met een wanhopig gebaar samen.

‘Dat 's goéd, -’ zei de oude vrouw kort.

Zij hoorde Hester heengaan; zij stond, stil, en zag uit over de maanlichte heide.

‘Schuld - wat was schuld eigenlijk? - als je alles naging - overdacht, dan viel zooveel weg wat schuld leek...’

Zij dacht aan Foeko - aan Berend - aan Hester...

‘Ik heb nóg niet uitgeleefd, - 't is nóg noodig, dat ik leven blijf...’

* * *

Zal ooit een arm, eenzaam menschenkind, zwervend door vreemde landen, het weten:
dat daar op aarde een plek is, waar hij veilig rusten kan?

Misschien zal het ééns tot hem komen, - geschreven in bevende letters door een
oude hand, dat het huis zijner vaders hem wacht.

Zàl hij het weten?

In den stormenden nacht beuken de golven het zwakke schip - en dreigen het te
versplinteren met allen, die daar worstelen in doodsangst...

En ver zal daar zijn het oude huis, dat hem wacht.

Hij weet het niet.

In het verre warme land schallen de krijgs-

trompetten, - de blanke wapens der wilde ruiterscharen flikkeren in de zon, - de grond trilt onder den zwaren hoefslag der paarden, - daar is de razende, blinde oorlogsdrijf, die al het levende wegwaait en vernielt...

Maar van het slagveld klagen de smarten op in de weelde van den tropischen nacht...

En onbereikbaar ver zal daar zijn het oude huis op de doodsche hei; de sneeuwjacht stuift tegen de muren, maar binnen wacht de kamer in het zachte, trouwe schemerlicht van de lamp...

In een kast liggen versleten kinderkleertjes - een oud man bracht ze mee als zijn zachte herinnering, zijn hoopvolle troost...

Hij weet het niet.

Eens zal hij liggen op zijn doodbed; vreemd licht zal zijn gesloten oogen beschijnen, - vreemde handen zullen hem ter ruste leggen, - een vreemde stem zal een zacht woord van medelijden zeggen.

En ver zal daar zijn het oude huis, dat wacht.

Misschien zal hij het dan weten; een oogen-

blik helderziend, als hij worstelt zijn laatste strijd, dat, hoe hij moge getwijfeld hebben aan alles, daar één plek is geweest waar aan hem gedacht is met liefde altijd...

En hij zal zien dat er iets goëds, iets moois heeft bestaan ook voor hem - al wist hij het niet...

Dan zal hij lichter sterven.

* *
* *

XIX.

Het werd het zonderlinge nu, dat het ging lijken alsof alles weer was teruggekeerd tot het oude, terwijl in waarheid alles veranderd was.

Berend Ross werkte; het was het zwak misleiden van zichzelf: doorgaan met den verachten arbeid; met opzet dwong hij zichzelf nog terug in den waan.

Er was nog iets: het besef van zijn schuld, dat weende in dit armzalige werk om den eenzamen knaap; en in dien droeven ootmoed arbeidde hij den ouden, verachten arbeid, die nu niet meer noodig was.

Het scheen Eli, als hij dit zag, wanneer hij zat op zijn oude plaats bij 't vuur, Hester naast zich, of er niets veranderd was, behalve voor hemzelf.

Tusschen hem en Hester was nooit meer gesproken over dien bewusten dag, en hij dacht, dat ze het bijna vergeten was; hij vermoedde niet, hoe ze angstvallig alles vermeed in hun gesprek, wat er hem maar aan kon doen denken, altijd vreezend, dat Eli zou merken, hoe *zij* er nog onder gebukt ging.

Maar hij begreep 't niet; ze leden elk alleen; hij dacht, dat het nog altijd niet tot haar was doorgedrongen, hoè hij werkelijk was, en het griede hem:

‘Zij zou nooit aan hem wennen... en wat kon hij ook eischen - wennen aan zijn gebreken?...’

In hem was niet meer de oude strijd tegen zijn kwaal; hij was te slap, te moe, te geknakt om te strijden, hij liet zich gaan; als de behoefte zich deed gevoelen, dan dronk hij.

Hij leed eronder, maar niet meer als vroeger, hij leed het nu als een zwakke, met bitterheid ziende dat hij zonk, maar zonder de vroegere hevige, diepe ellende van schaamte en vernedering.

Zijn lichamelijke zwakte den laatsten tijd

droeg er toe bij, en verdoofde elken sterken prikkel; hij hoestte, had altijd 's avonds koorts, en een voortdurende behoefte aan rust.

En rust was er niet in de slapeloze nachten, als hij lag te tobben met gloeiend hoofd.

Als hij dronk, had hij rust... het waren de twee dingen die altijd in een cirkel op elkaar werkten - om zijn lichaam rust te geven, dronk hij, en door zijn drinken werd hij hoe langer hoe meer uitgeput.

In het dorp kwam de gewone winternoed van alle jaren, maar dezen keer weten zij het Eli in bitteren wrok; hij wist het, en zag menigen dag met starre oogen uit over het dorp en dacht aan het geld.

's Nachts, als hij wakker lag, zag hij zijn heele leven, en het was als vroeger: niets waaraan hij zich kon vasthouden, niet één groote heerlijkheid, die stralen kon over zijn leven - behalve Hester; maar Hester had hij niet kunnen behouden, eindelijk zou toch de teleurstelling om hem sterker zijn dan haar liefde...

Wéér deed hij haar onrecht, als onwetend

altijd; zij was zijn eenige troost, het eenig lichtpunt; maar hij voelde in háár liefde slechts haar behoefte tot opzien in hem, en niet de onuitputtelijke teederheid en opoffering waartoe zij in staat was.

Wat zou gebeuren, als hij het geld niet had...

Langzamerhand, toen de weken voorbij gingen, werd dit zijn eenige gedachte; zóó was al het vroegere in hem gedood, dat hij zelfs geen pijn meer voelde om den arbeid, om het leege, doodsche leven.

Maar het bewerkte stuk hei vermeed hij.

Eéns nog had hij het gezien. Op een mistigen, kouden dag was hij suffend voortgelopen, en stond er plotseling voor.

Dit was vreeselijk geweest; met zware smartoogen zag hij het aan... Hij dacht nu niet aan dien laatsten dag, hij dacht alleen: hier was hij vroeger alle dagen - hier was alles toen nog goed - nu was 't voor altijd weg...

Een nevel kwam voor zijn oogen. Hij keerde zich om, en liep met slepende voeten naar huis.

Sinds had hij het niet meer gezien.

Adam kwam dikwijls bij hem, maar bij hem sprak Eli niet van het geld; de oude had iets, alsof hij al afgestorven was van alle wereldsche zaken.

Maar Adam dacht er wel aan, hij had het alles overdacht, terwijl hij eenzaam zwierf over de hei, of 's avonds stil zat te luisteren naar den wind, en eindelijk begon hij erover tegen Eli.

‘Eli, je tobt alle dagen over dat geld; waarom denk je niet aan wat 't meest voor de hand ligt? - je moet het aan je moeder gaan vragen.’

Eli zag hem stom aan, niet begrijpend, - ‘zijn moeder...’

Adam steunde zijn hoofd in beide handen - en langzaam, eentonig praatte hij voort.

‘Ik heb erover gedacht - ik weet wel, dat je nooit naar haar toe bent geweest meer - ik weet wel wat je allemaal zal zeggen...

Maar Eli vloekte plotseling driftig op: - ‘als ik 'r nóódig heb, dán naar haar toegaan - naar haàr...’

Hij stakte - ondragelijke schaamte en vernedering joeg het bloed gloeiend door zijn lichaam.

Adam zag hem even aan, met een snellen, scherpen oogopslag; rustig zei hij:

‘Je begrijpt 't niet, - je komt met een r \grave{e} cht - \grave{e} n een plicht, - ze heeft als moeder veel aan je goed te maken, d \grave{a} t is jouw r \grave{e} cht, - en je plicht? het is je mo \grave{e} der - je zal in je grooten nood naar h \acute{a} ar gaan en niet naar vre \grave{e} mden, - en ze zal je d \grave{a} nkbaar zijn... 't Is veel jaren geleden, - ze zal geleerd hebben te hopen, dat je haar n \grave{o} g eens noodig zal hebben, dat *zij* je dan helpen zal waar een ander 't niet kan, - d \grave{a} t moet je haar geven, - 't is je moeder, - en 't is 't \acute{e} nige wat je 'r geven k \grave{a} n...’

Eli zat stil.

‘Een plicht - \grave{e} n een recht, was 't dat?’

Hij zag naar Adam, die daar rustig zei de harde, heldere woorden.

‘Zou hij in d \acute{i} t zijn trots onderbrengen en gaan? gaan - vr \acute{a} gen..? God, 't was \acute{e} rger dan naar Michiel; hij k \grave{o} n 't niet zien zoo als Adam

het zei... 't was laag - laag *nu* te gaan.'

En tegelijk dacht hij met een pijn van herinnering:

'Zij zou 't doen - zooals zij later altijd alles had willen inwilligen voor hem - in haar schuldgevoel, in haar hongerig verlangen naar zijn liefde...'

Hij stond op en schudde zijn schouders, alsof Adam's bijzijn hem hinderde, en met een korten groet ging hij heen.

Maar thuis, dien avond en nacht, peinsde hij 't uit:

Vragen - eenmaal dat van haar vragen - het eene, dat beteekende: opnieuw kunnen leven, verlost van dit ellendig bestaan.

Voor 't eerst, in 't besef van de mogelijkheid eraan te kunnen ontsnappen, voelde hij al de zwaarte, de ondragelijkheid van dezen toestand; voelde hij tegelijk, met bitter erkennen van zijn zwakheid, dat, nu hij eenmaal die mogelijkheid van redding gezien had, hij ook zwichten zou.

Wat Adam gezegd had... maar zijn moeder, die hem had overgelaten aan een ellendige

jeugd, die het eerst het donkere, droeve in zijn ziel gebracht had, die hem had kunnen achterlaten in een omgeving, die zij zelf ontvluchtte, - zijn moeder, die hij niet liefhad, die hij verwaarloosd had al die jaren, - tot haar zou hij gaan en haar hulp vragen.

Het zou nòg een vernedering te meer zijn...

Maar àls hij het deed, - dan kon hij den termijn betalen, - dan kon hij zijn woord houden, - dan stond hij vrij tegenover ieder...

En hard opeens dacht hij nu:

‘Wat zijn moeder voor hem zou doen - dat was dan iets afdoen van haar schuld aan hem.’

Maar Eli had Adam's woorden niet begrepen - later zou hij die begrijpen.

Iets anders kwam voor zijn geest:

‘Hester - toekomst.’

Altijd Hester - met haar bleek, ernstig, trouw gezicht, - dat behouden kunnen, - Hester, die in hem geloofde, die hem haar groote, zachte liefde gaf.

Hij kreunde als van lichamelijke pijn.

‘Hester kon hij niet missen - dan zou hij gaan...’

In den langen, donkeren nacht, terwijl de wind met korte, harde stooten loeide over de vlakte, lag hij - en vocht het uit.

Nog zei hij den volgenden dag niets aan Hester; maar zijn doffe neerslachtigheid was verdwenen, - hij kon weer denken met iets als van hoop aan de toekomst.

‘Hij zou weggaan, hiervandaan, - hij zou schrijven aan Marten Bag, - en met Hester zou hij ergens anders opnieuw een leven beginnen.’

Deze gedachte was hem voor 't eerst weer een prikkel: wèg te zijn van hier, - nièts meer te zien van al deze menschen, - kunnen doen alsof dit alles nooit had bestaan, - misschien, als dàn alles goed ging, zou hij zijn kwaal ook te boven komen.’

En voor 't eerst weer als iets goèds rees voor hem een visioen van een leven ver weg, rustig, ondergeschikt desnoods, maar zonder zorg van verantwoordelijkheid - met Hester...

Het stond voor hem als iets dat onnoe-

melijk ver nog was, als een punt haast niet te onderscheiden voor een afgematten zwerver; maar iets, dat er wàs - dat werkelijkheid kòn worden.

XX.

En 's avonds nog sprak hij er niet van, maar zij allen merkten een verandering bij hem - hij had zelfs weer belangstelling in Maartens werk, en praatte met hen mee.

‘Waar is Berend?’ vroeg hij opeens.

‘De laatste avonden blijft hij in zijn werkplaats... hij wil liever alleen zijn.’

Eli dacht plotseling terug aan dien avond, toen Berend bij hem aan 't raam gezeten had, en hoorde zijn woorden:

‘Eéns kom je er toch overheen, en je begint wat anders...’

Hij had hem nog niet alleen gesproken sinds zijn ongeluk.

Berend Ross zat in zijn werkplaats, als zoovele dagen te voren wanneer hij alleen

was, met diepe, stille oogen, als starend in het ondoorgrondelijke.

‘Daarbinnen zaten zij allen - de oude vrouw - en de jonge menschen - zij konden hem niet helpen.

Alléén moest hij zijn - alléén...’

Hier zat hij nu, en de uren gingen.

Hij wist het niet...

Het kleine lampje knetterde met steeds lager brandend vlammetje...

Hij merkte het niet; hij was ver weg...

‘Lange reizen zijn het geweest - maar nu ben ik er...

Het is 't oude atelier - ja, dat is 't helle licht van den blauwen zuidelijken hemel...
het oude bekende atelier - waarom ben ik hier zoo lang niet geweest?

Het was donker, lang donker - 't was moeielijk om hier weer te komen.

Maar nu ben ik er - het is als vroeger - als vroeger - ik zou zóó weer kunnen gaan
arbeiden - oh, nog ééns als vroeger!...

Ik heb nu niet meer te arbeiden - ik ben

gekomen om te zien... ik heb immers verlangd, gesmacht, dagen en nachten, in onrust en angst.

Het werk van Foeko! Het gróóte werk.

Overwonnen.

Waar is 't? waar is 't nu?

Als 't er niet was!... God, waarom zie ik het dan niet!!

Wat is er achter dat gordijn? *is* 't daar?

Bàng, bàng als een kind...

't Moèt - ik ben gekomen om het te zien...

Nu...

Dàt - dàt! Oh! Het ééinig schoone, het heerlijkste!

Dàt deed *mijn* zoon?!

Mijn God is 't waàr... ben ik werkelijk gekomen van ver, om dàt nog te mogen zien...?

Eindelijk - eindelijk bereikt - bèreikt...!

Zijn er ooit jaren geweest, dat ik hier zwoegde, en tobde, en gewanhoopt heb... wàs er een tijd, dat ik mijn eigen arbeid gaf aan dien van mijn kind?

Ik wéét 't niet meer - er is niets gebleven van dat alles...

Hier is alleen de groote zaligheid, het heerlijke, het boven alles schoone, de belofte vervuld.

Zóó moest het zijn - niet zooals ik het gezien en gedacht heb in vele dagen en nachten - wat was mijn armzalige schepping bij dit:

Overwonnen.

Nu zie ik 't gelaat van den man - *ik* zag 't met een trek van bitterheid en toorn, van machtelozen opstand, overwonnen door het lot... dàt is het niet.

Hij heeft het beter gezien - beter dan ik.

Het is de machtige uitdrukking van zwijgend kunnen dragen - van sterke berusting in àl-begrijpen, van menschelijke zwakheid en strijd... overwinnaar hij!

Zoo is het - zóó is het - mijn God, dat ik het nog heb mogen zien!'

De lamp brandt flauwer - de olie is op.

Eindelijk gaat het licht uit.

Naast zijn stoel, op den grond, ligt Berend Ross, en ziet het wonder, dat zijn zoon wrocht.

Maarten ging dien avond met Eli mee; hij moest nog in 't dorp zijn.

Buiten voor 't raam van de werkplaats stond Eli stil.

‘Het is er donker.’

Zij zagen elkaar aan... ‘en hij is niet naar bed!’

Zij gingen weer naar binnen, en staken licht aan...

‘Daar,’ zei Eli en wees...

Maarten knielde naast het roerlooze lichaam; een groote stilte viel op hen neer; eindelijk hief hij het hoofd op, en keek Eli aan...

Toen namen zij hem op, en droegen hem weg van die plek, waar hij aan 't eind geweest was van zijn levenstocht, - en legden hem neer in 't oude bed, waar hij als knaap had gelegen.

‘Eli - o wat is er?’

Eli wees stom op het bed; hij nam Hester in zijn armen, en stil tegen elkaar geleund bleven ze zitten wachten...

Maar Maarten ging naar Tine Ross.

Toen hij bij haar binnenkwam, was zij nog niet in bed, zij keerde zich heftig om, en zag hem aan.

Hij kwam naar haar toe met zijn grooten, langzamen stap, en nam haar hand.

‘Grootmoeder...’

‘Wát?...’

Ze wrong haar hand los, en bleef hem aanzien met harde, brandende oogen.

‘Berend was...’

Haar gelaat zonk in; van 't oogenblik af, dat hij binnenkwam had ze het gevoeld... ze duwde hem opzij, en liep naar de andere kamer.

Een oogenblik stond zij er stil op den drempel, en zag naar Eli en Hester met blinde oogen.

Toen nam Maarten haar zacht in zijn arm, en keerde haar naar 't bed...

Hij voelde haar sidderen, en steunde haar - maar ze maakte zich los van hem.

En met een onverstaanbare, doffe klacht viel ze op haar knieën bij haar dooden zoon - haar hoofd gezonken op zijn borst.

Toen gingen de anderen zacht heen.

Zij bleef alleen en waakte bij hem; zij had niemand nodig, daar was niemand die haar helpen kon.

In dien langen, lichten maannacht zag zij alles terug van vroeger:

Den stillen vriendelijken jongen, die op háár leek, en bij haar zat de lange winteravonden - zij zag hem heengaan - zag de lange, lánge jaren, die ze geduldig had doorgewacht, - zag den laatsten tijd, sinds hij weer thuis was, dag voor dag terug.

Haar hoop en haar vrede waren geweest: te zullen sterven met haar hoofd aan zijn borst.

Dat had niet kunnen zijn.

Zij zag hem lang aan - zóó rustig zoo gelukkig was de uitdrukking in den sterken, grijzen kop - zoo voldaan en zoo trotsch.

Wat was dit? Was hij gestorven in een gelukkigen waan - was in zijn stervensuur het levensgeluk over hem gekomen?

Eindelijk? - had het hem eindelijk één

oogenblik geluk gegeven - dat machtige, dat onbegrijpelijke, - dat zij haatte, - dat hem had weggedreven van haar, en voortgejaagd, en altijd had doen lijden?

Zij zag op in het duister, in machtelozen toorn; zij haatte het nòg, - het was zijn ongeluk geweest, - en zij met haar sterke liefde had moeten wijken.

Zij legde haar hand op zijn hoofd, als om nòg te verjagen de herinnering aan dat leed; zij dacht er niet aan, dat hij zelf een oud man was; ze dacht alleen in heftigen, bitteren opstand, dat hij haar *kind* was; en ze had hem willen verdedigen tegen alle smart en pijn, met de alles offerende liefde van het moederschap.

En over hem neergebogen, haar moed en kracht verloren in haar mateloos leed, klaagde ze ééns uit haar diepe smart, alsof *hij* haar troost kon geven.

Maar hij lag en zweeg zijn eeuwig, groot zwijgen.

Langzaam toen kwam van dat zwijgen,

tot haar een kalmte - iets, dat sprak van wijze berusting.

En nieuw nu dacht zij:

‘Als die macht hem 't geluk heeft gegeven in zijn stervensuur - *dàn* - dan is 't goèd
- *tòch* goed - ik *kòn* 't hem niet geven - *ik* niet...’

Langzaam ging de nacht...

Stom en stil lag de zoon, - onwetend van de moeder, die weenend over hem boog
en uitleed haar zwaarste ure.

Onwetend?

Daar is niemand die zeggen zal, in hoeverre iets komt tot den doode van hen, die
zoo hem hebben liefgehad, dat *nòg* hun liefde hem niet loslaat in den dood.

Onwetend...

Maar op zijn doode oogen vielen de tranen van haar onsterfelijke liefde, en op zijn
voorhoofd rustte haar altijd zorgende hand.

* * *

Over de wereld gaat de breede schare.

 Zoekers naar het Beloofde Land.

 Daar zijn de jongen - gaande met blijden, onbesuisden moed.

 En de ouden - met moede, slepende voeten.

 Daar zijn de sterken, met vasten mond, het gelaat doorploegd van veel leed.

 En de zwakken, - moedeloos, met oogen dof van veel weenen.

 Ze gaan voort - voort.

 Hun stemmen spreken tot elkaar de onverschillige woorden - maar hun gedachten
zwijgen.

 Het verre - verre - waarnaar zij allen streven - dat zij ééns zullen bereiken, elk op
zijn wijze.

Het is bij allen hetzelfde - en voor ieder wat anders.

Het geluk.

Ze gaan voort.

Soms schrikken zij op; dan is daar achter hen een snelle stap, een jonge, luide stem, een krachtige arm, die zich ruimte breekt - en één gaat snel door de schare met opgeheven hoofd, en ongeduldig vorschenden blik.

Hier struikelt een zwakke, ruw opzij geduwd, - een ander uit een toornig woord.

Hij is al weg...

Een oogenblik zien zij met plotseling oplevende herinnering hem na - die, sterker en vlugger dan zij, denkt het eerder te zullen bereiken met zijn ongeduldigen, frisschen moed.

Ze glimlachen - een langzamen glimlach.

En gaan verder - vèrder.

Dan soms is daar een zwakke zucht, een veege hand raakt koud een der hunnen - dan staan die met hem gingen stil en zien rondom.

Eén pelgrim gevallen.

Een krachtige, nog kort te voren gaande

temidden van hen met rustigen, stillen moed.

Zij staan, en staren neer in zijn gelaat.

En dan zien zij in bevende ontroering, dat aan dezen eenen zich de Belofte heeft vervuld, - dat hij is ingegaan in het Beloofde Land.

Zij staan stil en klemmen zich vast aan elkaar, zich voelend broos, en klein en zwak - en zij fluisteren met sidderende stemmen tegenover het groote mysterie:

‘Hoè - is hij ingegaan in het geluk - toen hij nog verre scheen?’

Daar is geen antwoord.

Dan gaan zij verder.

De enkelen, die hem liefhadden, met strakke oogen en pijn in 't hart, de anderen alleen de herinnering meenemend in hun zielen.

En weer anderen gaan langs met vroolijken lach en luide woorden - vervuld van eigen verlangen.

Zij hebben niets bemerkt - het heeft hen nog niet aangeraakt.

En zij gaan allen voort - voort.

Zoekende...

De ouden, de jongen - de sterken, de zwakken - de vroolijken, de moedelozen.

En zij weten niet, dat aan de meesten de belofte zich zal hebben vervuld - éér zij zijn aangekomen.

* *
*

XXI.

Stil ging de grijze winter voort in die dagen.

De sneeuw was gedeeltelijk gedood in vuil grauw; 's nachts huilde de verre wind over de vlakte, en zweepte den regen half bevroren tegen het venster.

Eén enkele dag brak 's middags laat de lucht; dan gloorde de ondergaande zon mat en droef als een paars roode bal laag aan den horizon, en gaf zelfs geen herinnering aan licht en warmte; op de doodsche hei tripten krassend de hongerige kraaien om Adam Feke's hut; het was een koude, barre winter.

Maar in de smidse vlamde het vroolijke vuur hoog, en Maarten Ross zwaaide den hamer. En uit het dorp kwamen de kinderen

en warmden zich daar en zagen toe met verlangende, bewonderende oogen.

Onder hen was 't zoontje van Laret.

‘Vader zegt, ik hoef hier niet meer te komen...’

‘Waarom niet?’

‘Vader zegt, bij Ross houden ze het met Eli Bag, en die heeft ons bedrogen...’

‘Eli nam *mij* vroeger soms mee op z'n paard.’

‘Mij zoo dikwijls...’

Maarten smeedde voort, en luisterde naar 't gepraat der kinderen.

Eindelijk werd 't te vol; toen schoof hij ze met één hand naar buiten.

‘Véél te veel, -’ zei hij lachend, ‘morgen komt er weer een dag.’ Maar 't kleine Marietje Brandt zette hij even op zijn schouder, en liet haar kijken door 't hooge raampje boven de deur.

Dat was iederen dag zoo; telkens een ander, die door 't kleine hooge raampje mocht kijken; en ze wachtten altijd weer in gespannen verwachting, *wie* het zijn zou.

Daarna draafden ze joelend en schreeuwend weg.

Maarten lachte met hen; in zijn werk herademde hij. In hem lag het diep-blijde, het kerngezonde, dat altijd wilde zingen in volle levensvreugd; zijn smart kon groot en echt zijn, maar zijn frissche leefkracht kon er niet lang gebukt onder liggen en barstte altijd weer uit.

Binnen misten zij allen Berend, en zijn rustige, geduldige goedmoedigheid, zich meer uitend in zijn heele persoonlijkheid dan in zijn karige woorden.

De oude vrouw zat aan 't raam, zoo als zij de jaren gezeten had, toen zij hem wachtte.

Nu was er geen wachten meer.

In haar gelaat groefden zich de smart-lijnen dieper; haar oogen dwaalden over de verre vlakte, blind starend, geheel gekeerd in haar eigen gedachten.

En in haar zonderling diep, stroef hart zonk haar smart om Berend neer in een wijde berusting; en in nieuw leven trilde een oneindige teederheid voor de andere kinderen uit haar geslacht.

Even als dien eenen avond voelde zij nu, met vastberaden sterken moed, dat zij nog leven moest - zij was nog noodig.

Den vierden dag na Berends dood kwam Eli op een ongewoon vroeg uur bij Hester. Vandaag zou hij haar zijn plannen zeggen; hij had het nu geheel uitgedacht, - en hij was rustiger dan lang te voren; maar eenmaal vast besloten, kòn hij nu ook geen dag meer wachten met het uit te voeren, verlangde hij met het oude, brandende ongeduld te kunnen gaan.

Er was nòg iets dat hem dreef: hij was bang ziek te worden en niet meer te kunnen gaan; na Berends dood, toen hij na den schrik den heelen nacht òp was geweest en eerst tegen den morgen in een fellen oostenwind naar huis gekeerd was, had hij zich plotseling ziek gevoeld. Het was erger dan het voortdurende koortsgevoel en hoesten der laatste weken, het was een algemeene zwakte, een vreemde lichtheid in zijn hoofd, die hem deed duizelen als hij lang stond. Daarom verhaastte hij zijn tocht.

Toen hij bij Hester binnenkwam vond hij haar alleen stil zitten vóór de tafel, - en opeens, nu hij zoo onverwacht voor haar stond, dacht hij, pijnlijk getroffen: zoo had hij haar vroeger nooit gezien, zoo werkeloos - doelloos bijna.

Opeens zag zij hem; ze sprong op en sloeg haar armen om zijn hals, en klemde zich aan hem vast, alsof ze hem niet missen kon... en hij voelde 't nu, hoe zij altijd voor hem had geleden den laatsten tijd - en sterker werd zijn verlangen dit alles anders te doen worden.

Zij hield hem nog altijd vast, en zag hem angstig, onderzoekend aan.

‘Er is toch niets, Eli?’

Hij ging zitten, en trok haar naast zich, haar kussend met iets van zijn vroegere onstuimigheid.

‘Alles zal in orde komen. liefje, ik zal het kunnen betalen...’

Haar gelaat lichtte op; en voor 't eerst zag hij, dat het zóó altijd vroeger was, en hoe bleek en strak den laatsten tijd; en in

een groote droefheid om haar kuste hij haar weer, teeder nu en eerbiedig.

‘Hoe dan, Eli?’

Hij wachtte even; hij kon het zichzelf moeielijk hooren zeggen.

‘Ik zal naar Brogs gaan en het aan mijn moeder vragen, - ik heb er lang genoeg over gedacht, 't is het eenige, - *zij* zal mij helpen, - maar 't kostte me veel, eer ik er toe besloten was.’

Dit begreep zij; zij dacht, dat dit misschien het bitterste was waartoe hij moest komen. - Was voor hèm, die het zóó moeielijk dragen kon, juist het zwaarste weggelegd!

Zij trok zijn hoofd aan haar borst - dat altijd even dierbaar gelaat, dat *zij* had willen bewaren voor elke schaduw van smart, - en zei hem zachte liefdedoorden, liefdenamen...

Hij bleef zoo, zijn arm om haar heen, zijn hoofd aan haar borst.

‘t Moèt!’ zei hij.

‘Ja... en je moet denken, dat is dan ook het laatste, dàn is alles geleden, - zóó kan je het hier niet laten, dat kunnen we immers

geen van beiden op den duur uithouden.’

‘Nee - nee - natuurlijk niet - en wàt zou ik moeten doen hier - je weet niet, hoe ik snak om weg te komen! maar als ik nu ging, zou 't zijn of... oh! als ik daarmee klaar ben, met 't geld, dan gaan we weg...’

Ze schrikte op - ‘wèg?’

‘Ja - met jou - zonder jou kan ik niets meer - we moeten sàmen opnieuw iets beginnen, als man en vrouw; - ik zal vragen aan Marten Bag in Fels, die zal me verder kunnen helpen... maar hièr vandaan.’

Zij snikte het plotseling uit.

‘O Eli, àrme schat, en je hebt van alles hier zoo gehouden - van het werk - en dat moet je nu allemaal achterlaten...’

Hij schudde het hoofd, opziend met vreemd-onverschillige oogen - en lachte kort.

‘Och - dàt lijkt me alles al zóó lang geleden, - ik weet niet eens goed meer hoe 't was.’

Hij zweeg even, toen sprak hij voort, heesch, met bevende gejaagdheid, de woorden waarachter zijn smart weende.

‘Ik heb er ééns alles voor willen geven - àlles - ik heb weken en maanden aan niets anders gedacht, dan hoè ik 't zou kunnen behouden, - dat is nu óók weg, - nou moeten we weer aan ons zelf denken... misschien, als ik 't nog iets langer had kunnen volhouden, als ik eerder aan mijn moeder gevraagd had, - maar nou kòn ik niet langer, - en nou moet 't maar heelemaal uit zijn ook. - Wat ben ik hier geworden? - ik kàn hier niet langer blijven, - ik kan 't land niet meer zièn, - ik kan de mensen hun stemmen niet hoòren, - er is niets meer voor me dan weggaan. - Ergens anders zal ik mezelf er weer bovenop werken, als ik *dit* niet meer zie... *wij* samen, hè? lieve vrouw?!’

Hester was heel bleek; maar ze kuste hem en zei rustig:

‘Ja, Eli.’

Hij greep haar wild in zijn armen, en klemde haar hartstochtelijk aan zich; voor 't eerst voelde hij weer hoop en vreugd.

Hij wist: Hesters ‘Ja’ hield in elke belofte, elke opoffering, die hij van haar zou eischen,

en de oude trots om haar liefde herleefde in hem.

‘Hester! wij samen weg, en dáár weer werken, misschien in Fels. Ik ben vroeger in Fels zoo gelukkig geweest...’

Hij verlangde nu naar Fels, zooals hij vroeger in Fels naar Lode verlangd had; hij zag vóór zich: geluk, als hij maar hier vandaan was!

En hij wist niet, wat hij van Hester vroeg.

Hij, eenzame, had altijd het gemis aan een thuis, aan familieleven gevoeld; maar hij kende ook niet het bezit ervan. Hij kon niet weten wat het voor Hester was, heen te gaan van alles, wat haar lief was geweest van klein kind af; hij wist niet, hoe zij gebonden was aan al de oude herinneringen, de oude omgeving, de menschen, die altijd om haar waren geweest; zij moest alles verliezen, wat tot nog toe één met haar leven was geweest.

Maar zij had niet gearzeld.

Ze wist nu eenmaal: met honderd smarten had zij zich aan hem verbonden; sinds zij hem had gekend, was zij geen meester meer

van haar leven; haar liefde voor hem was de macht, die al het andere overheerschte.

En tot hèm sprak niet haar smart, tot hèm sprak alleen haar groote liefde en teederheid; zij zeide tot hem woorden van hoop, zoo vast en zonnig, alsof nog nooit haar vertrouwen was teleurgesteld, geen enkele illusie nog vernietigd was.

‘We zullen daar samen opnieuw beginnen, alsof dat het allereerste is wat we ondernemen... In Fels, Eli? is het erg ver? lijkt het een beetje op hier? - Maar dat is ook niets - ik denk, als we daar lang zijn, lange jaren man en vrouw, - het zal zijn, of dit een nare droom was... we zijn nog jòng!’

‘Ja,’ glimlachte hij.

‘Ik denk, dat ons dit dan niet eens meer erg lijkt, - 't is ook eigenlijk maar den laatsten tijd, - maar we zijn hier toch ook wel heerlijk gelukkig geweest - in 't begin - als 't maar weer zomer wordt.’

‘Als 't zomer is zijn we daar...’

Zij zag plotseling, toen hij zich omkeerde naar 't licht, hoe slecht hij er uitzag.

‘Ben je goed?’ vroeg ze bang.

‘Nee - daarom ga ik gauw; als er iets in den weg kwam, en ik moest 't uitstellen, dat zou ik niet meer uithouden. - Ik weet 't wel, ik heb te veel van mijn lichaam gevergd... dáár - met jou altijd bij mij, zal ik ook beter kunnen leven; - jij zal altijd op me moeten passen, Hester...’ Hij zei het met een pijnlijken lach.

‘Nee - ik weet zeker, als je daar bent, en je bent gelukkig, zonder zorgen, dan zal je - dàt niet meer doen, dan heb je 't niet meer nodig.’

‘Geloof je dat zéker - of zeg je 't maar om mij’

‘Nee,’ zei ze moedig, ‘dat denk ik zéker, ik ben er geen oogenblik bang voor.’

Hij hield haar stil in zijn armen, en zij bleven zwijgend zitten, maar hun gedachten dreven naar hetzelfde:

‘Of *dit* dan ten slotte het eind zou zijn, de rust en het geluk, - dàt het Beloofde Land, waarvoor hij zoo lang had gestreden... ééns zou het toch beter worden!’

Toen hij dien middag heenging wist alleen Hester het nog maar; grootmoeder was met Maarten naar Boge.

Zij stonden op den drempel uit te zien, of de wagen al terugkwam, maar toen zij hem in de verte zagen zei Eli:

‘Nu ga ik weg, jij moet 't hun maar zeggen.’

Hij kustte haar; zij merkte op, hoe zijn gezicht brandde en zijn oogen schitterden; haar angst kwam weer boven.

‘Je bent ziek!’

Hij lachte. ‘Mijn hoofd brandt altijd... over een dag of vier ben ik weer thuis, dan is alles in orde.’

Zij wist niet, wat het was, maar zijn plotseling vast, vroolijk vertrouwen joeg haar angst aan.

‘Ik ga nog een eindje mee.’

Hij lachte weer; maar toen 't begon te sneeuwen bracht hij haar terug.

‘Ga maar binnen, het is te koud.’

Ze bleef hem aanzien...

‘Blijf nog maar hier...’

‘Je wil me niet laten weggaan,’ riep hij

uit, 'ben je bang voor de groote reis?'

Ze trachtte mee te lachen, maar 't ging niet.

Hij kustte haar weer - toen ging hij eindelijk.

Bij de kromming van den weg keerde hij zich om en wuifde tegen haar, met zijn oude, zonnige vroolijkheid; toen zag ze plotseling helder voor zich: zijn gezicht, veranderd, met scherpe lijnen, en uitstekende jukbeenderen - en de groote, schitterende, zieke oogen - zij hoorde zijn stem met een vreemden, gebarsten klank...

En plotseling ontzong haar de moed; het was, of zij nu opeens de zwaarte van al 't leed, dat geweest was, en nog komen moest, niet meer torsen kon. En zij bleef staan, waar zij stond, ongevoelig voor den scherpen wind, die haar in 't gezicht sneed, starend met blinde, traanlooze oogen.

't Is zoo veel - zoo veel,' kreunde zij onbewust hardop.

'Hester! Hester!'

Ze zag op als uit een droom. - Maarten sprong van den wagen, en hielp Tine eruit.

‘Ging Eli daar niet?’

Ze knikte stom, en ging met hen naar binnen; ze ging voor 't raam staan en zag uit; en hoorde de beide anderen in de kamer komen en stilstaan.

Toen zei zij het:

‘Eli gaat morgen naar Brogs, - het geld halen, - we gaan allebei weg, later, naar Fels - *ik* ook - ik ga hier vandaan - en hij is ziek - ik zie 't...’

Haar stem zei de woorden machinaal - afgebroken.

Maarten kwam naast haar staan, maar hij zei niets, - *hij* kon haar niet helpen.

Stom staarde hij uit over het wijde, barre land.

‘Ging ze wèg? Zou hij haar niet meer zien, - haar nooit meer kunnen helpen met iets, - ze zou niet meer zitten hier op haar oude plaats...’

Hij hief zijn hand op, met een dwalende beweging.

Maar zij zag niet op; ze wist, dat hij daar naast haar stond, en haar aanzag... toen

hoorde ze hem langzaam de kamer uitgaan.

Maar Tine Ross ging naar haar kleindochter.

‘Kom bij me zitten, laten we er samen over praten,’ zei ze met trillenden mond.

Toen sloeg Hester haar armen vast om haar heen, en drukte het oude hoofd aan haar borst - en schreide lang en hevig.

XXII.

's Avonds ging Eli nog naar Adam; hij wilde hem zeggen, dat hij naar Brogs ging.

Had Adam zijn stap gehoord? Hij stond aan zijn deur en wachtte hem op.

‘Wou je naar mij gaan? - ik kwam je zeggen, dat ik morgen naar Brogs ga.’

Adam zag hem aan; zijn oogen lichtten zonderling in zijn bewegelijk gezicht; Eli's woorden scheen hij niet te hooren, want met zachte stem zei hij:

‘Eli - vanmorgen is het wonder gebeurd - toen - toen is hij gekomen...’

Eli deed een stap terug; Adams gezicht zei hem wie.

‘Geert?!’

Adam knikte.

‘Vanmorgen. Hij kwam van ver, zijn voeten waren doorgelopen. Ik wist wel, dat hij, éénmaal hier komen zou, - en 't is mijn angst geweest, dat *ik* er dan niet meer zou zijn.’

Eli nam zacht Adams handen.

‘Nou *is* hij er.’

‘Ja - ik zag 'm opeens, zoals ik 'm gezien had op dien avond in Augustus; - hij stond voor me - en hij zei... dat *zij* nu gestorven was, Eli, en hij kwam met 'n boodschap...’

‘Wat was dat?’

Adams trekken werden heel zacht.

‘Dat hij haar al dien tijd gelukkig heeft gemaakt... dat was 't eenige waarmee hij bij mij kon terugkomen, en daarmee heeft hij zijn schuld aan me afgedaan, - want ik heb 'r altijd liefgehad, Eli, - dat kan je misschien niet gelooven, maar 't *is* zoo - tòt nu - en nu nòg...’

‘Dat waren de woorden die ik in mijn droom niet verstond; - ik heb dat eerst langzaam moeten leeren, - 't ging moeielijk, - ik heb er m'n heele leven over moeten doen...’

‘Maar nou is 't goed; als hij morgen weer weg gaat...’

Hij brak af; achter hem zag Eli een anderen ouden man; hij was forscher dan Adam en leek jonger met vuriger oogen en ongeduldig-bewegelijken mond.

‘Kent *hij* mij?’ vroeg hij, en wees op Eli.

‘Het is Eli Bag,’ zei Adam.

Geert Feke zag Eli aan met zijn wonderlijke, sterke oogen; een donkere kleur steeg langzaam op in zijn brons gezicht, en langzaam stak hij zijn hand uit naar Eli.

‘*Hij* zegt, hij houdt van je, of je zijn zoon was.’

Meer zei hij niet; het was een onuitgesproken dank aan Eli, dat hij nog eenig geluk en liefde had gebracht in het leven, door hem vernield.

Eli keek van hem naar Adam, die daar stond, zoo rustig en stil alsof nu niets hem meer deren kon; en in hartelijke liefde sloeg hij zijn arm om Adams tengere gestalte, en nam hem mee naar buiten.

Een poos stonden zij stil zoo; eindelijk zei Adam:

‘Het is goed, dat je gaat - alles zal nou voor je in orde komen.’

Eli rilde in den kouden wind, een scherpe hoest doorschokte zijn borst.

‘Dat zei Hester ook - en *ik* geloof het ook.’

Toen hij een paar stappen ver was, riep Adam hem terug.

‘Groet Maria Bag van mij,’ zei hij.

Dit was voor den eersten en laatsten keer.

In den vroegen wintermorgen reed Eli heen.

Er was dien nacht een weinig sneeuw gevallen, die de velden even bedekte; doodschen bar lag het wijde land.

Hij was te paard, vreezend, als de wegen slechter werden, met den wagen niet voort te kunnen.

Bij de kromming van den weg naar Boge stond Maarten Ross.

‘Goede reis,’ zei hij, ‘ik heb je plannen gehoord, ik hoop, dat alles goed komt.’

Er was iets in Eli, wat hem een oogen-

blik de hand deed vasthouden, die trouw en zwaar zich om de zijne sloot.

‘Dank je,’ zei hij onzeker - ‘en zeg Hester nog eens goedendag.’

Toen reed hij voort.

Bij 't eind van den dwarsweg hield hij nogmaals stil, en zag om.

Maarten Ross liep daar nog op den weg; en in groote winterrust lag het dorp.

Hij zag rechts; daar was de hut van Adam. Wat bekend leken al die dingen - en toch vreemd.

Hij zag het alles in een grooten weemoed, alsof hij nu ging om nooit terug te keeren; en dat gevoel deed hem weifelen op de plek, en staren met gretige, droevige oogen - alsof hij niet weg kòn.

‘Maar vier, hoogstens vijf dagen,’ zei hij tot zichzelf.

Zijn moed kwam terug; als hij hier wéér kwam, was de zorg voorbij!

En hij reed voort.

XXIII.

Hij reed voort, twee dagen lang, langs de doodsche sneeuwwegen; soms waren aan den kant de sombere dennenbosschen, dan weer lag de hei als een onafzienbaar sneeuwveld.

Maar het kon zijn moed niet neerslaan; wat deed hem 't weer als alles in orde kwam!

Hij overnachtte in een eenzame hoeve, halverwege Brogs, en trok den volgenden dag vroeg weer verder.

Maar tegen den middag begon hij zich ziek te voelen; het weer was ruw, een snerpemde oostenwind sneed hem in 't gezicht, en in zijn borst stak het pijnlijk; het oude koorts-gevoel van de laatste weken kwam erger terug.

‘Het is goed, dat ik gegaan ben,’ dacht hij, rillend in de ijzige kou, die, door niets

tegengehouden, aanblijes over de sneeuwvlakte, - 'als ik nu ziek word, heb ik tenminste rust.'

En hij was niet moedeloos; hij dacht aan Hester, en aan Fels; hij dacht zelfs met dankbaarheid eraan terug, dat Maarten nog gekomen was, om hem goedendag te zeggen.

Hij zag ook met zonderlinge helderheid, hoe hun leven daar in Fels zou zijn, en hij stelde zich hun huis voor in allerlei kleine bijzonderheden.

De schemering viel vroeg in; juist toen zag hij over de boomen de torens van Brogs, dat op een hoogte lag.

Een smal, stijgend pad leidde erheen, glibberig, onbegaanbaar bijna van ijzel en modder; hij gaf zijn paard in een kleine hoeve, en ging te voet verder.

Hij kwam maar langzaam vooruit; telkens stond hij stil in den scherpen wind, - en vóór hem was de doodsche, stijgende weg, grijsglimmend van nattige, half gesmolten en weer bevroren vuile sneeuw, met de kale boomen aan weerszijden.

Een paar keer, in de beschutting van wat kreupelhout, ging hij zitten; hij had het bestuur over zijn voeten verloren, het zweet liep van vermoeidheid langs zijn gezicht; maar de wind was zóó ijzig, dat hij na een oogenblik weer overeind tobde en verder ging.

Het was volkomen avond, toen hij in de donkere straten van Brogs kwam, het bouwvallige stadje met zijn onregelmatige huizenrijen en sombere, hooge torens.

Het was hier veel minder koud; hij kwam bij, en liep vlugger voort; en vreemd bekend en toch van zóó lang geleden, leken hem de straten; hij was hier 't laatst geweest vóór hij naar Lode ging.

Zoo vond hij zijn moeders huis.

Een oude meid deed open; hij liep dadelijk door naar boven, de bekende trap en gang uit zijn jongenstijd. Even dacht hij: 'hier was ik toch gelukkig.'

Hij klopte. Er kwam geen antwoord. Toen deed hij langzaam de deur open, en een oogenblik stil op den drempel, zag hij rond.

In de kamer, waar geen licht op was,

zat de vrouw van Jelle Bag hij het vuur.

Zij zat stil, voorovergebogen; er was iets in haar zitten zoo, dat hem even aan Hester deed denken.

Plotseling, iemands tegenwoordigheid voelend, keek ze om; het licht van 't vuur viel op Eli's bleek, mager gezicht en schitterende oogen.

Met een kreet sprong ze op, alsof ze op hem wilde toesnellen, - maar ze bleef staan en zag naar hem met een vreesachtigen blik.

‘Moeder,’ zei Eli - ‘*ik* ben het.’

Toen liep ze naar hem toe, en sloeg haar armen om hem heen, en kuste hem hartstochtelijk.

‘In zóó lang niet - zóó lang...’ stamelde ze snikkend.

Hij hield haar stil vast, in een vreemde, hemzelf onbegrijpelijke ontroering; maar hij voelde zich zwak en duizelig - en haar loslatend, zocht hij een stoel.

Zij zaten nu tegenover elkaar en zwegen; maar er was geen verlegenheid in hun zwijgen; zij zagen elkaar aan, en dachten scherp en snel.

Er was iets in haar, dat hem ontroerd

had van het eerste oogenblik af, toen hij hier binnenkwam, dat brak het vijandig koud gevoel, waarmee hij altijd aan haar gedacht had; terwijl hij hier zat en haar aanzag begreep hij op eenmaal:

Haar totale eenzaamheid, - de troosteloze onverschilligheid in die kamer, zóó ongezellig en leeg, alsof geen vrouw haar bewoonde, waar blijkbaar nooit eenige moeite werd gedaan, om haar gezellig te maken; hij zag zijn moeder vervallen, oud, het vroegere kindergezicht gerimpeld, verlept, met zoekende, rusteloze oogen en gemelijken mond; hij zag haar verwaarloosde kleeding, slordig, alsof elke zorg aan zichzelf of haar omgeving besteed haar te véél was.

Hij zag haar: verlaten, doelloos schepsel zonder een enkele liefhebberij, hakend naar *iets* wat haar in haar verveling kon verstrooien.

Zóó wist Eli haar, terwijl zij tegenover hem zat en weende met korte, zenuwachtige snikjes, - en voor 't eerst voelde hij, dat *hij* ook schuld had aan háár, begreep hij den plicht, waarvan Adam Feke had gesproken.

Zij was diep ongelukkig, even ongelukkig als hijzelf, door haar aanleg, haar zwakheid, haar onbevredigd verlangen.

Eindelijk sprak zij weer.

‘Eli - hoe lang blijf je? Je ziet er zoo slecht uit, mijn kind, - blijf nu hier, dan zal ik voor je zorgen en je oppassen, - je hebt 't noodig - en *ik* ook.’

Hij zweeg; nu hij haar hoorde spreken, met die groote klacht in haar stem, vòelde hij zijn verwantschap met haar; hij voelde nu weer hoe ver hij stond van Hester, van allen daar, en hoe hij in waarheid was: kind van deze vrouw, met dezelfde bijna misdadige zwakheid van 't oogenblik, en het diepe lijden erna, - hetzelfde kwellende gevoel van eenzaamheid.

En tòch kon ook *zij* dit niet van hem wegnemen, *zij* kon hem niets vergoeden ook, hij moest toch weer van haar weg, haar liefde kon *nu* niets meer voor hem zijn.

Altijd hetzelfde...

Hij leunde plotseling terug, krimpnd onder een hevige hoestbui; de pijn in zijn

borst maakte hem wee en flauw, rillend bij de hitte van het vuur.

Zij zag het. Het volgend oogenblik lag zij naast hem op haar knieën.

‘Eli, kind, je bent ziek! waar ben je geweest? - och, wat was je in een tijd niet hier? - ik weet niets meer van je - die jaren waren zoo l ang...’

Hij antwoordde niet, er kwam een gedachte, brandend in zijn ziek brein, die hem opjoeg in koortsigen angst.

‘Ik word ziek, ik word ziek -  ls ik 't nu niet meer kan.’

Uitgeput leunde hij in zijn stoel, trachtend zijn benauwdheid te boven te komen.

Het duurde lang, hij legde, terwijl hij daar worstelde, zijn heete hand op de hare als om steun.

Eindelijk kon hij weer spreken, zacht en heesch.

‘Moeder - luister eens - ik moet 't kort zeggen - ik heb daar - daar in Lode - de heiontginning begonnen, - ik heb 't moeten opgeven, - de Kloeve heeft niet

opgebracht, - ik had zelfs niet om den termijn uit te betalen, - ik ben in schuld bij 't volk, - zóó kan ik niet iets nieuws beginnen, - wil u me helpen..?’

Hij zat stil, in elkaar gedoken, uitgeput door de ellende, dit te moeten zeggen.

Haar gezicht verstrakte; ze had hem losgelaten en staarde voor zich uit, langzaam knikkend, als om het zichzelf duidelijk te maken.

‘Hoeveel is het?’ vroeg ze eindelijk.

Hij noemde de som.

Ze knikte weer, - toen stond ze langzaam op, en kreeg het geld uit de groote eikenhouten kast - en gaf het hem.

‘Dank u,’ zei hij, en nam het met bevende vingers, - ‘dank u.’

Ze stond nog vóór hem en zag hem aan, en haperend, langzaam, zei ze het zwaarste:

‘Ben je daarvoor alléén gekomen - zou je - anders niet naar me toe gekomen zijn?’

Stom zag hij haar aan; hij begreep nu, dat Adams woorden voor deze vrouw geen waarheid konden zijn; zij kon niet dankbaar

zijn, dat hij tot háár kwam in zijn grootsten nood, dàt kon zij niet voelen, - zij voelde het alleen als een vernedering.

Het licht, dat een oogenblik in haar ziel viel, was weer weg; en hij peilde haar diepe grief: haar zoon kwam slechts tot haar omdat hij haar noodig had.

Hij begreep dit, want hijzelf had dit ook zoo gevoeld, langen tijd, en Adams woorden niet verstaan - tót hij hier binnenkwam en haar zag...

Hij strekte zijn armen uit, en trok haar naar zich toe, in bijna-liefde van medelijden.

Toen viel zij aan zijn borst, en weende uit haar armzalig, leeg leven, zich aan hem vastklemmend in hopelooze verlatenheid.

Het duurde lang eer zij ophield met schreien, en hij hield haar stil tegen zich aan; - voor 't eerst was in hem een eerbied voor zijn moeder om haar ongeluk. Eindelijk werd ze kalm, en zette zich naast hem neer.

Hij nam haar hand.

‘Ik wou, dat ik ook iets voor u doen kon,

moeder, - u weet niet wat een groote weldaad u aan me gedaan hebt; als u me niet hadt kunnen helpen, had ik naar vreemden moeten gaan...'

Ze zag plotseling verheugd, met tranenschitterende oogen naar hem op.

'Ik had 't gisteren geïnd, ik had 't liggen - hadt je anders naar vreemden moeten gaan?'

'Ja - maar die zouden me misschien niet willen helpen.'

Ze knikte; langzaam begon het tot haar door te dringen, dat *zij* hem had geholpen - *zij* alleen had dat gedaan.'

'Ik zal met Hester bij u komen, vóór we...'

'Ik weet niet wie Hester is...'

De koorts brandde door zijn lichaam, maar hij hield zich op, en vertelde haar van Hester, van zijn werk, zijn strijd, zijn wanhoop - voor 't eerst liet hij haar zien in zijn leven.

Ze luisterde stil, haar hand op *zijn* hand, altijd met die verheugd-dankbare schittering in haar schreiende oogen; ze begreep volstrekt niet den omvang van wat hij geleden had om dat werk, ze zag ook niet hoè onzaglijk veel

Hester van Eli moest houden, dat waren voor háár woorden, klanken, - ze dacht alleen: hier zat hij nu bij haar, en hij vertelde haar alles, als andere zoons aan hun moeders...

En zij wist niet dat zij nu altijd hetzelfde leed, wat Eli als kind geleden had, - de voortdurende vergelijking met anderen.

Hij leunde uitgeput achterover.

‘Ik ben ziek, -’ hijgde hij, - ‘en ik moet morgen weer weg...’

‘Niet als je ziek bent, - je moet hier bij me blijven, - ik zal je oppassen tot je weer heelemaal gezond bent, - mijn arme jongen, - je bent zoo mager geworden, - kijk je handen, - maar je hebt nog altijd je mooie gezicht. - Blijf nou hier...’

‘Nee moeder - ik moet naar Hester.’

Ze zag, hoe hij met moeite in zijn stoel zat.

‘Ik zal hier een bed voor je maken - 't is hier warm - en ik zal bij je blijven.’

Hij knikte dankbaar, te ziek om nog iets te zeggen; hij voelde, dat hij hoe langer hoe erger werd.

In den langen, donkeren nacht waakte zij bij hem; en zij dacht over alles, wat hij haar verteld had.

Die vrouw - Hester - waarvan hij zoo veel hield, die alles voor hem was, - en dat groote werk, waarvoor hij zoolang getobd had, - dat groote, heerlijke werk, zooals hij het noemde...

Dat leek haar alles zoo vreemd ver van haarzelf, - het gaf haar een vaag zelfbesef, dat *zij* dat niet begrijpen kon; - zij verlangde ook niet Hester te zien, of te leeren kennen - ze wilde alleen Eli hebben - zooals nu...

Eli was heel onrustig; telkens hoestte hij zich wakker, en dan was zij altijd bij hem, gaf hem water, legde natte sponsen op zijn brandend hoofd.

Eerst tegen den morgen sliep hij even in.

Toen hij wakker werd, was het licht; hij lag daar - en zei tot zichzelf: nu moet ik weg, ik moet naar huis, dáár kan ik ziek zijn - hier heb ik geen rust.

Langzaam en moeielijk kleepte hij zich

aan; Maria stond er hulpeloos bij, zich weer overbodig voelend nu, na den nacht, toen zij iets voor hem kon zijn.

‘Ga je toch weg?’ vroeg ze zacht.

‘Ja - maar ik kom terug.’ Hij trachtte te lachen.

‘Gauw?’ drong ze, ‘gauw?’

‘Ja - in 't voorjaar - heusch.’

Zij ging met hem mee naar beneden. - Het grauwe ochtendlicht viel weifelend in de breede gang; - hij zag het, in een wanhoop bijna, naar buiten te moeten.

‘Morgen ben ik thuis,’ zei hij hardop; en ondanks zijn dood-ziek gevoel kwam een blijde, zalige moed in hem; zij zouden nu werkelijk opnieuw beginnen.

Toen kuste hij haar vaarwel.

‘Dank u, moeder, - zal u... als ik weg ben, moeder, - zal u er dan aan denken, dat *u* het is, die me geholpen heeft?’

Ze lachte tegen hem, en keek toen bezorgd naar buiten.

‘Wat 'n weer!’

Maar hij, koortsig-tobberig, hield als een angstig kind vast aan dat ééne.

‘Zàl u daar aan denken, moeder?’

‘Ja - ja.’

Ze kuste hem weer en toen ging hij.

Eenmaal nog zag hij om en zóó zag hij haar voor 't laatst: onbewegelijk in den donkeren, grauwen morgen, hem naziend met haar bleek, vervallen gelaat, waarover langzaam de tranen neervielen.

En zoo bleef zij weer in haar eenzaam huis, in algeheele verlatenheid.

XXIV.

Eli kwam langzaam vooruit.

De wind was gaan liggen, maar nu en dan vielen groote vlokken.

Hij liep moeielijk den gladden, dalenden weg; bij de kleine hoeve haalde hij zijn paard op, en reed nu verder.

In 't begin was 't hem een rust te zitten, - maar langzamerhand hinderde hem meer en meer het op-en-neer schokken, en hij moest telkens zijn paard laten stappen om het uit te houden.

‘Zóó kom ik er nooit,’ dacht hij dof...

Hij was veel zieker dan den vorigen dag, - zijn hoofd hamerde en belette hem geregeld te denken, in zijn borst piepte het met een zagende pijn. En toch voelde hij zich op

dezen ellendigen tocht geen enkelen keer ongelukkig; als hij weer thuis was, zou alles geleden zijn.

De sneeuw begon dichter te vallen; rondom lag het land verlaten en wit. Hij had de dennenbosschen nog lang niet bereikt, als een zwarte streep lagen zij van verre...

Toen, in die barre eenzaamheid, begon een wilde angst hem voort te jagen.

‘Als ik hier eens viel, en bleef liggen, - ik moet hard doorrijden, dat ik vannacht in Boge kom... God, als ik hier bleef liggen...’

Hij gaf zijn paard de sporen, en rende voort, met duizelende, verdwaasde oogen.

Hij dacht nu zonderling verwarde dingen, aan zijn moeder en aan Berend Ross, aan Fels en aan Hester...

Tot hij met een schok tot helderheid kwam: - ‘t is onzin, ik kan niet meer denken - wat doe ik toch...’

Tegen donker zag hij een eenzame hoeve; - Boge was nog ver, hij kon zelfs in de donkere lage lucht den toren niet zien.

‘Daar maar heen,’ en hij reed nu weer

beschut tusschen de donkere dennenbosschen.

‘Hier heb ik met Hester gezeten,’ dacht hij verkeerd, en zocht om de plek te herkennen... ‘toèn was 't toch niet zoo ver.’

Hij wist niet meer waar hij was; hij zag dennen en verwarde ze met de bosschen bij Lode; half bewusteloos reed hij aan op de hoeve.

Hij kon zich ook niet herinneren wie er woonde; hij zag mannen buiten komen, die een lantaarn ophielden, en hij hoorde zijn naam noemen.

‘t Is Eli Bag!’

Hij verwonderde zich flauw; hij ondervond, hoe ze hem van 't paard hielpen, en hem brachten in een weldadig warme kamer - en hoorde zeggen:

‘Hij is ziek - hoe heeft hij nog gereden.’

Hij poogde ook niets uit te leggen; in zijn doffen, droomerigen toestand wist hij niet eens, wie om hem waren. Menschen hielpen hem uitkleeden, en zeiden zachte woorden - een vrouwestem vroeg hem iets.

Hij wist geen antwoord - begreep niet...

Zoo kwam hij in bed, en alleen een flauw

gevoel van dankbaarheid kwam over hem, dat hij lag.

Om hem bleven de mensen nog; hij bekommerde zich niet om hen, niet om iets; na een poos zonk hij weg in dromen.

Het waren zonderlinge dromen; hij ging over wijde, wijde velden, en om hem was de blauwe damp van een koelen, rustigen herfstdag... wanneer was dat óók zoo geweest?... de lucht ook was koel en blauw, maar de nevel voor hem was toch dicht, - en hij ging er door, langzaam, altijd maar verder over de velden... hij moest ergens naar toe, - waarheen - dat wist hij niet, - maar 't was iets goèds - iets goèds - en hij haastte niet, - hij ging langzaam, langzaam door de blauwe nevels - want 't was zoo rustig...

In den morgen gingen de dromen weg; wakker, lag hij dof te zien naar het donkere licht van den wintermorgen.

‘Dat blauwe - dat was weg... nu wist hij het weer - hij moest verder; - hoe kwam hij hier...?’

Hij herinnerde zich flauw iets; tweemaal probeerde hij op te staan, en viel weer om.

‘Ik moèt,’ zei hij, terwijl 't angstzweet hem uitbrak, - ‘ik *wil* naar Hester.’

Hij stond, en kleeedde zich aan, zich overal aan vastgrijpend.

Zoo vonden de menschen hem.

Ze zagen hem verwonderd aan, en vroegen, of hij niet wilde blijven.

Hij zag nu: er was een vader, een stoere oude boer, en een stevige roode jongen; de moeder was klein en gerimpeld.

En hartelijk, met hun schaarsche woorden, zeiden ze hem te blijven.

‘Waarom blijf je niet hier? M'n zoon herkende je - je was heel ziek.’

Eli trachtte te blijven staan.

‘Ik dank jullie - ik ben nou weer beter - ik moèt in Lode zijn.’

‘t Is onmogelijk,’ zei de oude boer, ‘je kan geen uren achter elkaar op 't paard zitten.’

‘Vader, geef 'm den wagen,’ zei de jongen.

‘Zie je, *wij* kunnen je niet brengen, we

moeten naar Brogs straks, maar den eenen wagen kan je krijgen.’

‘Als de weg niet te slecht is...’

‘Dat is ie niet -’ zei de jongen, - ‘de sneeuw ligt niet hoog, 't is alleen glad...’

‘Vooruit dan maar,’ en ze gingen den wagen inspannen.

Onderwijl bleef de oude vrouw bij Eli.

‘Een heel eind nog in zoo'n weer,’ en ze zag medelijdend naar Eli, die hijgend, ineengedoken op zijn stoel zat.

‘Ik ben gauw thuis,’ zei Eli meer tot zichzelf dan tot haar... ‘bij Hester...’

‘Hester Ross - ik dacht eigenlijk, dat ze je vrouw al was, - maar och, je leeft hier zoo afgezonderd.’

‘Van 't voorjaar.’

Hij glimlachte; een wonderlijke blijmoedigheid bezielde hem door zijn ellendigen, zieken toestand heen.

De vrouw zag hem oplettend aan, en dacht:

‘Hij ziet er niet uit als een, die alles verloren heeft, en ook niet om de menschen te bedriegen, - maar ze vertellen zoo véél,

- je moet eigenlijk van 'm houden, als je 'm aanziet, - 't gaat me aan mijn ziel om 'm te laten gaan...'

'De wagen is er,' kwam de man zeggen.

Ze hielpen hem nu in den wagen, en dekten hem met een warm kleed en zeiden hem vaarwel met vriendelijke, korte woorden.

Eli dankte de goede menschen - den wagen zou hij terug laten brengen.

'Dàt komt terecht - goeie reis.'

Het was beter nu in den wagen, hij was meer beschut tegen den fellen, scherpen wind.

Hij zat, leunend tegen den zijkant, en hield het paard met slappe teugels.

Toen hij een half uur gereden had, werd hij weer veel erger; hij kon niet meer berekenen waar hij was, - hij liet 't paard gaan, den rechten weg langs, zonder ééinig vermogen het te besturen.

Zoo reed hij langen tijd, zonder besef voort. Uren en uren.

Eéns zag hij op met loodzware oogen, en onderscheidde flauw de eerste schaapskooien.

Het paard stapte, brieschend, den kop gebogen tegen de jachtsneeuw.

Was hij nog ver?

Het leek late middag te zijn, - 't werd schemer. Had hij zóó lang gereden?

Hij wist niet hoe dicht hij nu bij Lode was, hij wist niets meer; dof staarde hij over het sneeuwveld zonder iets te herkennen.

Hij verlangde te liggen... moe liet hij zich op zij vallen, de teugels nog in de hand.

Het paard voelde den ruk - en stond nu stil.

Eli merkte het niet; de droomen van dien nacht kwamen terug... hij ging weer over de wijde velden in den blauwen nevel - langzaam en rustig... naar iets goèds - iets heerlijkks...

Hij kwam tot bewustzijn door iets donkers voor zijn oogen.

En voelde dat hij werd opgebeurd, van den wagen getild en weggedragen.

Moeielijk lichtte hij zijn hoofd op, om te zien.

Adam...

Met een snik van zich veilig voelen sloot hij de oogen.

Adam Feke droeg hem met sterke armen, met snelle, vaste schreden naar zijn hut; hij droeg Eli met lichte kracht, Eli, die zooveel grooter en zwaarder was dan hijzelf.

Zoo had hij ook eens Jelle Bag gedragen.

XXV.

Eli lag nu in zware rust; hij wist de weldadige warmte van een vuur om zich - en Adams zorg - en voor 't oogenblik niets meer.

Langzamerhand verwonderde hij zich over iets - hoe kwam Adam bij hem...?

‘Hoe wist je...?’ vroeg hij zwak.

Adam legde zijn hand op Eli's hand.

‘Ik wist het - 't werd me gezegd, Eli... ik zat hier in 't vuur te kijken, en dacht aan je - en opeens zag ik den weg, ik zag den wagen en 't paard stilstaan in de sneeuw en jou erin liggen...

‘Toen ging ik aan de deur, en wou uitzien - maar ik kon niks zien door de sneeuw - en ik *wist* dat je 'r zijn moest - want

't was me gezegd - en toen liep ik den kant naar Boge en vond je... je was vlak bij...'

Eli luisterde zwak; er was nòg iets, dat hem verwonderde.

'Je droeg me,' zei hij met een glimlach.

'Ik droeg je - ik droèg je - ik weet niet hoe - ik weèt de dingen niet meer - 't gebeurt...'

'Ja - en alles is in orde, Adam, - ik heb - en nou zal - en...'

Hij werd bewusteloos - een langen tijd lag hij, en mompelde onverstaanbare woorden...

Eéns deed hij zijn oogen wijd open.

'Hester,' zei hij... 't Volgend oogenblik ijlde hij weer.

Adam zat bij hem, en legde versche sneeuw op zijn hoofd... en onderwijl dacht hij aan Hester, en zag uit, of er niemand langs kwam, om 't haar te gaan zeggen.

Niemand kwam - de uren gingen.

Eli ijlde niet meer, hij lag stil.

Het sneeuwde ook niet meer; helder en wit lagen de velden.

Toen kwam van verre iemand aan; het was een herdersjongen.

Adam riep hem.

‘Loop hard naar Hester Ross, Jozef, en zeg haar, dat Eli Bag hier is - hij is ziek.’

De jongen zette het op een draf.

En Adam zat weer naast Eli - en wachtte.

Soms kwam Eli even tot bewustzijn; in een van die oogenblikken zei Adam:

‘Ik heb om Hester gestuurd.’

Eli knikte; de dolle koorts sloopte hem snel.

In zijn heldere oogenblikken was hij zich bewust, dat hij op iets wachtte... iets goeds - en hij ging weer over de wijde velden, in den koelen, blauwen herfstdag...

Dan weer zag hij Adam zitten, klein, grauw.

Hij dacht éven, dat dit nòg eens zoo geweest was...

En wàt moest er komen - waar wachtte hij op..?

Hij gleed weer weg.

Lang - héél lang.

Tot hij ééns zich bewust was, dat er iets

bij hem was - iets liefs - goeds - waarvan hij de aanwezigheid voelde, zonder 't besef te hebben om op te zien...

Een stem, die fluisterde, - een hand op zijn machteloze hand.

Het was er al l ang...

Hij was weg, kwam weer bij - maar altijd bl eef dat.

Eens was 't een stem, luider, dringender!

‘Lievaling - Eli...’

Hij z ag...

D at was het - H ester!

Er brandde een lamp achter hem; 't was schemerachtig, gedempt licht - 't moest avond zijn.

‘Hester,’ fluisterde hij.

Zij schoof haar arm onder hem, en kustte hem.

Hij glimlachte.

‘Zie je wel - 't is goed dat 'k gegaan ben, - nou zou 'k te ziek zijn...’

Ze snikte het uit, en klemde hem aan zich in haar sterke jonge armen, en kustte zijn gelaat, haar nooit zoo dierbaar als nu in zijn hulpeloosheid, - en ze herhaalde in zichzelf wanhopig weer hetzelfde:

‘Ik kàn 'm niet missen - ik kàn niet...’

Hij lag haar verwonderd aan te zien; ‘ze hoefde niet om hem te huilen, hij was *nu* niet ongelukkig meer...’

‘Ik hèb 't geld - 't is alles in orde...’ Haar hoofd lag naast 't zijne; hij voelde haar tranen langs zijn wang.

Hij begreep 't niet - hij wilde wel een grap zeggen, om haar gerust te stellen - maar hij wist niets...

En hij gleed weer weg.

Hester en Adam wachtten samen.

Eéns hief de oude man 't hoofd op; in zijn vreemd, stil gezicht zagen strak de oogen.

‘Het beste voor Eli - gaat nu gebeuren, Hester.’

Hester sprong op; bevend, haar handen op haar borst gedrukt, zag zij van Eli naar Adam.

‘Adam!’ hijgde ze; haar gezicht was wit en verwrongen.

Adam Feke zag haar aan; een wonderlijke rust scheen over hem gekomen.

‘Weet je, wat *hij* eens zei - van 't beloofde land, toen hij hier kwam? - *dit* is 't voor

hèm - dit, 't éénige - voor hèm....'

Maar zijn stem brak, zijn oogen werden dof; het gezicht in zijn handen verborgen, weende hij stil over Eli Bag.

Iemand kwam binnen, en vulde het vertrek met frissche sneeuwlucht.

't Was Maarten.

Maar Hester zag hem niet.

Met strakke, wijde oogen zat ze gebogen over Eli.

En kon zèlfs niet weenen.

Tot middernacht zaten zij drieën en wachtten.

Toen kwam Eli tot bewustzijn.

Met iets van den ouden stralenden glans in zijn oogen, zag hij Hester aan.

'Heerlijk, dat je hier bent - ik heb me zoo gehaast om thuis te komen, - ik heb aan Fels gedacht - jij...'

Zij zag hem veranderen; plotseling zag ze wreed-helder: het beste, dat gebeuren ging.

Adam zat onbewegelijk; zijn gezicht was gespannen, alsof hij aandachtig naar iets luisterde.

Toen kwam in Hester een begrip, van wat ze nu doen moest.

Eli lag te wachten, - hij verlangde van haar woorden van hoop, van blijde verwachting,
- alles waarvan *zij* wist, dat het nooit komen zou.

En in haar wanhoop kòn zij het zeggen:

‘Ik heb er ook zooveel aan gedacht, toen je weg was, - nu gebeurt 't, Eli! nu zijn
we zonder zorgen, - ik verlang er zoo naar om daar samen te zijn...’

Ze brak af.

Hij zag haar aan - en glimlachte, een helderen glimlach, als van een kind.

Zwak, ontoerekenbaar als een kind was hij door 't leven gegaan, - en onwetend
was over hem gebeurd het Wonder: voor ééns en altijd te hebben gewonnen het
Hoogste, het Reinste - dat nooit kon vergaan - een absolute liefde.

En hij glimlachte...

De wijde, wijde velden - en het blauwe, rustige licht...

Hij lichtte zijn stervende handen op - en trok haar gelaat neer op 't zijne.

En ging zoo heen.